

طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب يك سازمان داوطلبانه‌ی مذهبی

دکتر حسن عابدی جعفری و همکاران

چکیده

کلمه‌ی مسجد اسم مکان و محل سجده است. از نظر شکلی نیز مساجد اولیه مسلمان قطعاً زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می‌کرد و مأذنه نداشت.

نخستین مسجد را حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله در مدینه و در کنار خانه‌ی خود ساخت؛ زمین آن خوابگاه شتران بود و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله آن را از صاحبش خرید. نقاشی مذهبی و تصویر ائمه در اسلام مجاز نیست تصویر انسان و به‌طور اعم هر موجود زنده را اسلام بت‌پرستی می‌داند. از این‌رو هیچ‌گونه تصویری در مساجد دیده نمی‌شود.

کلمه‌ی مسجد مجموعاً ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده است. قرآن معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود.

پیامبر اسلام در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان داشته است، نه شکل و صورت آن را، بنابر تعریف رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله مسجد جایی خواهد بود که شرافت حضور انبیا را دارا باشد و اطلاق خانه‌ی خدا بر آن صدق کند.

NPO یا NGO به نهادهای مدنی غیردولتی و غیرانتفاعی گفته می‌شود که برآمده از مشارکت مدیریت شده مردم است.

این‌گونه سازمان‌ها سیاست‌سازند و غیرمستقیم بر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیر می‌گذارند و محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند و از نظر انگیزه و اهداف انواع و اقسام گوناگونی دارند.

اسلام در قالب دینی مترقی و خاتم ادیان الهی هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. این دین کامل با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه بشری پراکنده است، تا اعضای هر جامعه متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود این بذر را پیروانند.

از جمله پدیده‌های اجتماعی در اسلام پدیده وقف است که پی افکندن نهادهای تمدنی و مدنی را در پی داشت.

در اسلام بسیاری از امور عبادی و حتی غیرعبادی جنبه‌ی اجتماعی دارد و هدف از تأسیس مسجد علاوه بر امور عبادی، تحقق فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکات سیاسی، پر کردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آنهاست که در هر زمان جوامع اسلامی در چارچوب مساجد تحقق می‌بخشیدند.

مسلمانان برای بسط مدنیت جدید به تأسیس مساجد اقدام می‌کردند و از این طریق توده‌ی مسلمان را در چارچوبی تازه سازمان می‌دادند.

آنچه از آیات و روایات فهمیده می‌شود بیان اصولی است که فعالیت‌های در خور اجرا در مساجد را شامل می‌شود و هر مسجدی با رعایت این اصول در اجرای هر فعالیت‌ی دارای اختیار کامل است. این اصول عبارت اند از:

- ۱ - تأسیس مسجد براساس تقوا نه خودنمایی و تظاهر؛
  - ۲ - تأسیس مسجد بر پایه خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در نیت؛
  - ۳ - مسجد محلی باشد که مؤمنان دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند؛
  - ۴ - در آن بسیار یاد خدا شود؛
  - ۵ - مایه‌ی آزار و زیان نباشد؛
  - ۶ - محل درک و فهم حقایق باشد نه پوششی بر آن.
- مسجد نه کالبد فیزیکی که نگرشی به فرهنگ و جهان‌بینی است که باید آن را در انسان‌ها جست‌وجو کرد. در هر جا و مکان که انسان‌هایی با این فرهنگ باشند آنجا مسجد برپا شده است.
- قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید کرده است و آبادکنندگان مساجد را ایمان‌آوردگان به خدا و قیامت معرفی می‌کند.^۱
- در آیات متعدد دیگری کسانی را که سعی در جلوگیری از یاد خدا در مساجد و خرابی آن می‌نمایند ظالم‌ترین مردم معرفی می‌کند.^۲
- از سوی دیگر در احادیث بسیار به خودداری از تجمّل در مساجد تأکید فراوان شده است و مساجد پرزرق و برق را از نشانه‌های آخرالزمان برشمرده است.
- با توجه به دیدگاه انسان‌مدارانه اسلام، به نظر می‌رسد مراد از آبادانی مساجد، نه آبادانی ظاهری، بل آبادانی معنوی است.
- مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که مؤمنانی که به آن مساجد رفت‌وآمد می‌کنند، انسان‌هایی توانا و دانا باشند و از این توانایی و دانایی خویش در راه نیل به قرب خداوند، حول محور مسجد بهره‌برگیرند.
- نگارنده با بیان مطالب یاد شده و آنچه در باره NGOها بیان شد، مساجد را سازمان‌های غیردولتی - غیرانتفاعی معرفی کرده است.

کارکردهای مساجد در طول تاریخ

کارکرد به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آنها مرتبط است باقی می‌گذارد. هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، کارکرد نیایشی آن بوده است اما این کارکرد فقط کارکرد مساجد نبوده است.

کارکردهای دیگر مساجد عبارت‌اند از:

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسیار مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.

کارکرد اجتماعی، کارکرد سیاسی

وحدت امت اسلامی که عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب بود، در مساجد معنا و مفهوم یافت. مسجد در انقلاب اسلامی علاوه بر همه‌ی ویژگی‌ها، ماهیت تشیع دارد. مساجد شیعیان توانسته است بدون هیچ‌گونه ملاحظه کاری و احتیاط پیشگی، با فساد قدرت‌های حاکم درافتد.

در جامعه‌ای که مدرنیسم و رویکرد به آن به شکل غربی غالب است مساجد دو روش را می‌توانند اتخاذ کنند:

الف) روش محافظه‌کارانه؛

ب) روش لیبرال.

برای کارکردهای مساجد در جوامعی، چون ایران، برخی سه نوع هویت دینی شناسایی می‌نمایند:

الف) هویت دینی اعتقادی؛

ب) هویت دینی آیینی؛

ج) هویت دینی ایمانی.

^۱ . توبه / ۱۸ .

^۲ . بقره / ۱۱۴ .

مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر کارآمد نبودن نقش آن در جامعه‌ی سرگردان میان سنت و تجدد است. کساد و از رونق افتادگی کنونی شایع در مساجد از آن روست که در دو دهه‌ی اخیر تغییرات محیطی بسیار شدیدی در جامعه رخ داده است؛ تمایل به بهره‌گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آنها هم نیست) در جامعه‌ی سنتی سبب گردید تا مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد، حال آن که مشابه چنین مظاهری در پرتو سنت اصیل اسلامی موجود بود.

در عین حال مساجد و متولیان مساجد در برابر این رخدادهای شگرف محیطی بی‌توجه و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و هنگامی که فقدان اقبال عمومی را حس کردند به جای جست‌وجوی علت اصلی، معلول‌ها را دیدند و سعی در مبارزه با معلول‌ها نمودند.

ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد در سال‌های گذشته به‌گونه‌ای بوده که همپای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تا حدی چشم‌گیر سنتی باقی مانده است.

مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان يك NGO :

۱ - مسجد در قالب يك NGO در هر منطقه جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به صورت داوطلبانه پدید می‌آید.

الف) در بعد اعمال نیایشی؛

ب) در بعد فعالیت‌های غیرنیایشی.

نقاط قوت: پایگاه دینی بودن مسجد، عبادت شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین، آمادگی در اغلب افراد جامعه برای تحقق خدمات داوطلبانه در مسجد.

نقاط ضعف: فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جنبی مسجد، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی، مشارکت ندادن اعضا در نیازسنجی برنامه‌ریزی، اجرا ارزش‌یابی و غیره؛ رعایت نکردن اصول مشتری‌مداری، فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.

فصل اول: کلیات تحقیق

۱ - ۱ بیان مسئله تحقیق

۱ - ۱ - ۱ مقدمه

در حال حاضر به علت پیچیده و چند بعدی شدن مسائل گوناگون در جوامع، شاهد تأسیس سازمان‌های گوناگون در تمامی زمینه‌ها در جوامع هستیم تا به نیازهای بشری پاسخ دهند. علاوه بر خصوصیت اجتماعی بودن انسان، هم‌اکنون دیگر، تلاش فرد به‌تنهایی و یا حتی يك گروه، بدون سازماندهی و در چارچوب يك سازمان، نمی‌تواند برآورده‌کننده نیازهای افراد باشد. حضور سازمان‌ها در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی چنان پررنگ است که در حال حاضر هر فرد حتی قبل از تولد تا بعد از مرگ با حداقل يك سازمان در ارتباط است و سرنوشتش با این پدیده بشری گره خورده است. برخی از متفکران را نظر بر این است که اکنون دیگر شاهد پدیده‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بل «جوامع» کنونی متشکل از «سازمان‌ها» هستند^۳ و «جامعه» بدین معنا باید موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد.

در دیدگاه نهادگرایی، (Institutionalism) هر سازمان یا به عبارت بهتر هر «نهاد»، در تحقق ارضای یکی از نیازهای بشری فعالیت می‌نماید و به یکی از انواع این نیازها پاسخ می‌دهد. طبق نظریه «هرم سلسله‌مراتبی نیازهای» آبراهام مازلو، از جمله نیازهای انسان، نیاز «خودشکوفایی» است. این نیاز در انسان، عالی‌ترین مرتبه نیاز است و خود، ممکن است

ابعاد و اشکال گوناگونی داشته باشد. از جمله ابعاد این نیاز بسیار پیچیده، گرایش به «پرستش» و در مرحله‌ی نازل‌تر «دیگر خواهی» است. در سیر تحول تمدن غربی و پیدایی مدل جامعه‌ی مدنی غربی، برای پاسخ‌گویی به ابعاد متمایز نیاز خودشکوفایی در انسان‌ها، نوعی از سازمان‌ها پدید آمده‌اند که به سازمان‌های «داوطلبانه»، «سازمان‌های غیر دولتی» «OGN» یا «سازمان‌های غیر انتفاعی» «OPN» موسوم شده‌اند.

جالب توجه است که بدانیم در اسلام، که سرآمد ادیان مترقی است، این‌گونه سازمان‌ها و تشکیل آنها سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام (که هر عملی را که به قصد قربت الهی صورت گیرد، عبادت بر می‌شمارد) اعمال نیابتی و غیرنیابتی با نیت الهی در زمره عبادت به‌شمار می‌روند. از سوی دیگر به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جمع و جماعت، این دین مبین راهکار بسیار مبتکرانه‌ای عرضه نموده است و آن تشکیل سازمانی داوطلبانه، غیردولتی و غیرانتفاعی با نام «مسجد» است. مروری بر نقش و اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش و کارکردهای آن در طول تاریخ حیات مدنی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در اسلام و در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از يك سازمان غیرانتفاعی در غرب انتظار می‌رود. با این تمایز که معمولاً هر سازمان غیرانتفاعی در عرصه‌ی بسیار ویژه با هدفی مشخص که اعضای آن تعیین می‌کنند، فعالیت می‌نماید و در صورتی که این هدف برآورده گردد، سازمان باید منحل گردد، یا تغییر هدف دهد، اما نهاد «مسجد» انعطاف‌پذیری چشم‌گیری دارد و با رعایت اصول ذکر شده در منابع اسلامی، هر مسجد دامنه‌ی وسیعی از فعالیت‌ها را در برمی‌گیرد و در زمینه‌های گوناگون به نیازهای انسان به صورت سازمانی پاسخ می‌دهد و دین اسلام، الهی و عبادی بودن این فعالیت‌ها را به رسمیت می‌شناسد.

در جوامع اسلامی، از جمله ایران، حضور مساجد در زندگی اجتماعی مردم حضوری پررنگ دارد، بدان‌گونه که طبق آمارهای رسمی، هم‌اکنون در ایران بالغ بر هفتاد هزار مسجد^۴ احداث شده است. این تعداد مسجد آن‌گاه مهم جلوه می‌کند که توجه کنیم تقریباً هیچ سازمان از نوع دیگری چنین تراکمی ندارد، فقط ممکن است مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

۲-۱-۱) بیان اهمیت مسئله‌ی تحقیق

در حال حاضر بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، شاهد کم‌رنگ شدن هر روز نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی‌رونقی حتی در زمینه‌ی رسالت اولیه‌ی مساجد، برگزاری آداب و آیین‌های نیابتی، هم محسوس است. عجیب‌تر آن که این بی‌رونقی مزمین مساجد بعد از تشکیل جمهوری اسلامی در ایران رخ داده است، در حالی که همین مساجد در دوره‌ی قبل از انقلاب بسیار فعال‌تر بودند و حتی همین مساجد محل شکل‌گیری بسیاری از تلاش‌ها برای برپایی نظام جمهوری اسلامی بوده است. کسانی که دوران قبل از انقلاب را به یاد دارند بدون هیچ استثنایی به نقش پررنگ مساجد در جامعه و در جریان‌ات منجر به انقلاب اسلامی ایران اشاره می‌کنند. به راستی مساجدی که در طول تاریخ ایران بالاخص در دوره‌ی قبل از انقلاب بدان‌گونه متروک گشته‌اند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده‌ی امروزی دیگر پذیرای مسجد چرا هم‌اکنون بدین‌گونه متروک گشته‌اند؟ خود را در زندگی قرن بیست‌ویکم از دست داده است؟ اگر بخواهیم این سؤال را به صورت اساسی‌تر مطرح کنیم باید پرسید آیا جوامع مسلمان میان «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باید انتخاب کنند؟ و حال آنکه از انتخاب تجدد، گریزی نیست باید با زندگی اجتماعی دینی و مظاهر آن از جمله مسجد وداع کرد؟ آیا مسجد در يك جامعه‌ی مسلمان فقط زمانی رونق دارد که دین در مصدر حکومت نباشد و جز آن؟

۳-۱-۱) بیان مسئله‌ی تحقیق

این سؤالات و سؤالات بسیار دیگری در ذهن هر فرد آگاهی جوانه می‌زند، اما محقق را سعی

^۴ ماهنامه مسجد: ش ۷۳، ص ۲۰.

برآن است تا با رویکردی مدیریتی به پدیده‌ی مسجد بنگرد. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در برابر نقاط کشور با انبوهی از منابعی که در اختیار دارند، ضرورت نگاهی دقیق و موشکافانه را می‌طلبد. بنابراین محقق تلاش دارد تا با موشکافی مسجد به عنوان يك سازمان داوطلبانه غیردولتی و غیرانتفاعی از زاویه علم مدیریت، به این سؤالات پاسخ دهد:

۱ - مسجد در قالب يك سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی از نوع مذهبی در جامعه‌ی کنونی ایران چه کارکردهای مطلوبی ممکن است داشته باشد؟

۲ - مساجد کنونی موفق، به ایفای کدام يك از این کارکردها می‌پردازند؟

۴ - ۱ - ۱) ابعاد مسئله‌ی تحقیق

کارکردهای مطلوب و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مسجد در قالب يك NGO در دو بعد شایسته‌ی طرح است:

۱ - فعالیت‌های نیایشی.

۲ - فعالیت‌های غیرنیایشی.

۵ - ۱ - ۱) روش حل مسئله‌ی تحقیق

در ابتدا تلاش می‌گردد تا با مطالعه ادبیات نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مساجد در قالب يك NGO طراحی گردد. سپس به روش توصیفی از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسشنامه) بررسی می‌گردد که مساجد موفق در تهران با توجه به مدل به‌دست آمده در چه وضعی قرار دارند.

۶ - ۱ - ۱) نتایج حل مسئله‌ی تحقیق

انتظار می‌رود با جواب به سؤالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه هم‌چون مرکز رسیدگی به امور مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اوقاف و جز آن در تسری کارکردهای مطلوب و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مساجد در قالب يك NGO به دیگر مساجد بکوشند.

فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق

۱ - ۲) تعریف مسجد

کلمه‌ی «مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می‌شود، مانند خانه‌ای که با هدف سجده برای خدا ساخته می‌شود. از مسجد در قالب محلی که نام خدا را در آن می‌برند (عبادات) یاد شده است. «مساجد» هم جمع «مسجد» است که معبد مسلمانان است. در حقیقت مسجد مکانی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی که در فرهنگ اسلامی از جایگاه رفیعی برخوردار است. مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. مسجد خانه‌ی خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمین است.^۵

از نظر شکلی نیز مساجد اولیه مسلمین قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می‌کرد و دارای مأذنه نبود، اما اکنون اغلب مساجد دارای قسمتی میانی است به نام «صحن» که گاهی نیز مسقف است و در اطراف آن چهار رواق دارد که وسیع‌ترین آن رواق قبله است که محراب نیز در آنجا قرار دارد.

نخستین مسجد را حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله در مدینه و در کنار خانه‌ی خود ساخت. زمین آن

خوابگاه شتران بود و پیغمبر آن را از صاحبش خرید. سپس خلفا و حاکمان و پادشاهان بر وسعت آن افزودند و در تزیین آن در ساختمان مساجد به کار رفت، اما مسلمانان در آن تغییراتی دادند، چنانکه به مرور زمان برخی از کلیساها به مسجد تبدیل شد و جهت بنا را از مشرق به سوی مکه تغییر دادند.

در پاره‌ای مساجد، سنت معماری ایرانی عصر ساسانی نیز لحاظ گشته است. در این نوع مساجد بخش اصلی را شبستان تشکیل می‌دهد که قبه‌ای بر آن قرار گرفته است. این قبه یا گنبد به صورت مخروطی مدور بود و بعدها شلجمی شکل یا به خربزه قاچ قاچ با سردری مستطیل شکل درآمد.

نقاشی مذهبی و تصویر ائمه در اسلام مجاز نیست. تصویر انسان و به طور اعم موجودات زنده را، اسلام، بت‌پرستی می‌داند. از این‌رو هیچ‌گونه تصویری در مساجد دیده نمی‌شود. در عوض تزیین دیوارها و ایوانها و منبرها و محرابها در حد فراوان معمول است که عبارت‌اند از اشکال مطرز، گیاهها و صور هندسی و کوبکی شکل با نوشته‌های زیبا و پر نقش و نگار عربی آیات قرآن به خط کوفی، نسخ، ثلث و غیره. به تدریج از قرن ششم و به ویژه در قرن هشتم تزیین دیوارها، ایوانها، گنبدها و رواقها به وسیله‌ی روپوشی از کاشی و موزائیک آراسته شد.

^۵ . فرهنگ/ایلام: شماره ۳ و ۴، ۱۳۷۹ ش .

محراب ها و منبرها نیز با کنده‌کاری از چوب و گچ و مرمر مزین گردید. نام برخی از مساجد مهم عبارت است از: «مسجد الاقصی، مسجدالحرام، مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد ایاصوفیا و مسجد گوهر شاد».^۶

۱-۱-۲) مسجد در قرآن

در قرآن کریم کلمه‌ی مسجد مجموعاً ۲۸ بار ذکر شده است. از کل آیاتی که کلمه‌ی مسجد در آنها یاد شده در پانزده مورد، کلمه‌ی مسجد با پسوند «الحرام» (مسجد الحرام) و پنج مرتبه منحصرأ مسجد آمده است، يك مورد نیز مسجد با پسوند «الاقصی» (مسجد الاقصی) و يك مرتبه، مسجد با پسوند «ضرار» (مسجد ضرار) آمده و در شش مورد کلمه مسجد به صورت جمع «مساجد» وارد شده است. بیشترین آیاتی که نازل شده و موضوع مسجد در آن مطرح گردیده مشعر به مسجد به معنای خاص است و صریحاً درباره‌ی موضوع عام مسجد سخنی نگفته است. هر چند امکان بهره‌برداری از آنها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نیست.^۷

۲-۱-۲) تعریف مسجد در قرآن

آنچه مسلم است، قرآن بحث لفظی درباره‌ی مسجد ندارد، بل تعریف مسجد در قرآن براساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد طرح گردیده و انتظار بحث لفظی از قرآن در تعریف مسجد انتظاری شایسته نیست:

۱ - قرآن معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود. قرآن در يك جا به فرزندان حضرت آدم علیه‌السلام خطاب می‌کند «زینت‌های خود را هنگام مسجد رفتن برگزینید»^۸ و در جایی دیگر خطاب به بنی‌اسرائیل می‌گوید «داخل مساجد می‌شوید چنانکه اول بار داخل شدند»^۹ این آیات نشانگر آن است که مسجد محل عبادت و عبادتگاه است.

۲ - قرآن بر پایه‌ی عرف به مکانی که به اسم مسجد ساخته می‌شود مسجد می‌گوید هر چند از تمام اهداف عالی مسجد تهی است و حتی نماز خواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار که قرآن با همین عبارت «مسجد ضرار» از آن یاد می‌کند.

۳ - مسجد به معنای سجده‌گاه، اعضای هفتگانه سجده در بدن نیز در قرآن آمده است. چنانکه قرآن می‌فرماید: «به راستی که مساجد (= سجده‌گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخوانید». بنابر قول مشهور معنای این آیه مواضع سجده است.

۴ - چهارمین تعریفی که از کلمه‌ی مسجد در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته گاهی به معنای مساجد خاص، همچون مسجدالحرام و مسجدالنبی و مسجد قبا و گاهی نیز به معنای عام آن یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول است، متذکر گردیده.

۵ - مسجد به معنای بیوت (= خانه‌های) پیامبران در قرآن وارد شده است.^{۱۰}

۳-۱-۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر

در تعریف مسجد از نظر پیامبر نکته‌ای مهم به چشم می‌خورد و آن این است که در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان داشته است نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف پیامبر از مسجد، معلوم می‌شود که مسجد جایی است و یا جایی باید باشد که شرافت حضور انبیا را دارا باشد و اطلاق خانه بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر همان فرهنگ قرآنی است. پیامبر اسلام در جای دیگری می‌فرماید: «همه زمین را برای من مسجد و طهور کردند» از این کلام پیامبر دو برداشت مفید میسر است: یکی اینکه هر جا شرایطی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر بتواند مجلس انبیا، روشن به نور الهی و خانه خدا باشد) آنجا مسجد است. دیگر این است که می‌گوید هم چون یهود نصاری نباشید که فقط و فقط معابد را محل عبادت می‌دانند. غرض از مسجد ملاقات با خداست، پس در هر جا این امکان فراهم شود آنجا مسجد است.

روایات بسیاری از پیامبر اسلام رسیده که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می‌کند، هم چون «مسجد، خانه‌ی متقین است»، «انسان‌های مسجدی، مؤمن هستند»

^۶ . زین چیان: ۳۲ .

^۷ . باقی و دیگران: ۱۴۶ ، ۱۳۸۱ ش .

^۸ . اعراف / ۳۱ .

^۹ . اسراء / ۷ .

^{۱۰} . باقی و دیگران: ۱۴۱ ، ۱۳۸۱ ش .

و از این دست مطالب، که ضمن معرفی مسجد به اوصاف اهل آن نیز می پردازد.^{۱۱}

۲-۲) مسجد در قالب يك سازمان داوطلبانه مذهبی

شکل‌گیری جامعه‌ی مدنی (Civil Society) معلول پیدایش شرایطی جدید در اجتماعات بشری است، شاید بتوان مشخصات عمده‌ی این شرایط جدید را در دو محور زیر خلاصه کرد:

۱ - با وقوع رنسانس در غرب و افزایش دانایی و توانای بشر در حیطه‌های گوناگون، اندک اندک، طبقه‌ی متوسط به معنای علم جامعه‌شناسی در جوامع تبدیل به طبقه‌ی اکثریت گردید. همچنین این طبقه، فقط طبقه‌ای بود که می‌توانست بستر لازم برای پرورش هرچه بیشتر نخبگان فراهم آورد. پر حجم شدن طبقه‌ی متوسط و در پی آن افزایش شمار نخبگان در جوامع، ضرورت وجود راهکارهایی را سبب شد که بدان طریق از توانایی‌ها و دانایی‌های آنان استفاده گردد.

۲ - هم پای تحولات پیش گفته، تغییرات شدیدی را در عرصه‌ی حاکمیت سیاسی در جوامع نیز شاهد هستیم به نحوی که معنای حاکمیت، ابزارهای اعمال حاکمیت و در کل فلسفه وجود حاکمیت تغییر نمود. کم‌کم به مردمان ساکن يك کشور نه «رعیت»، بل «تبعه» و پس از آن، «شهروند» خطاب گردید. به همین‌گونه، هدف از وجود حاکمیت، از «حکم راندن بر رعیت»، به «خدمت کردن به شهروندان» و نمایندگی کردن از آنان و برآوردن آرزوهای آنان تغییر یافت.

با بروز هم‌افزایی سیستماتیک و دو طرفه‌ی این عوامل، اکنون شاهد تغییرات کلی در چهره و سیمای جوامع، با عنوان جوامع مدرن، در مقایسه با جوامع سنتی هستیم. در این حالت وجود قدرت سیاسی نه تابعی از خواست قدرتمندان هر جامعه و هوس آنان، بل تابعی از برآیند کلی خواست تک‌تک شهروندان آن جامعه است و مدیریت نهادهای گوناگون هر جامعه نه به طریق دستوری و از بالا به پایین (Top - Bottom - Up) انجام می‌شود. در حالی که زمانی وجود سازمانی غیردولتی غیرسیاسی در جوامع امری غریب و نامانوس می‌نمود (شکل افراطی آن را در فلسفه‌ی سیاسی کمونیسم و دولت‌های رفاه شاهدیم)، اما اکنون این سازمان‌های دولتی و سیاسی هستند که در مقایسه با سازمان‌های اقتصادی و سازمان‌های داوطلبانه غیرانتفاعی در اقلیت به سر می‌برند و فلسفه‌ی وجودی‌شان نیز برقراری هماهنگی کلان بین دیگر سازمان‌های موجود در جامعه است. در این‌گونه جوامع مدرن، که در آنها جامعه‌ی مدنی شکل یافته، بسیاری از امورات جامعه توسط نهادهای مدنی برآمده از مشارکت مدیریت شده مردم انجام می‌پذیرد. قسمت اعظم این نهادها را نهادهای غیردولتی غیرانتفاعی تشکیل می‌دهند که به اختصار از آنها به عنوان NGO یا NPO یاد می‌شود.

به این ترتیب انواع سازمان‌ها در جوامع امروزی عبارت‌اند از:

۱ - سازمان‌های دولتی - انتفاعی هم چون شرکت انحصاری دخانیات؛
۲ - سازمان‌های دولتی غیرانتفاعی هم چون سازمان تامین اجتماعی، جمعیت هلال احمر، وزارت خانه‌های اجتماعی و غیره؛
۳ - سازمان‌های غیردولتی - انتفاعی هم چون تمامی شرکت‌های تجاری بخش خصوصی؛

۴ - سازمان‌های غیردولتی - غیرانتفاعی.

فعالیت‌های سازمان‌ها یا نهادهای جامعه‌ی مدنی ممکن است در چهار گروه دسته‌بندی شود:

۱ - نمایندگی منافع و علایق گروه‌های خاص در رابطه با دولت و سایر بخش‌های جامعه؛

۲ - بسیج فعالان اجتماعی برای افزایش آگاهی و اعمال نفوذ؛

۳ - قانون‌گذاری و نظارت بر عملکرد دولت، رفتار و اعمال مقامات؛

۴ - فعالیت‌های توسعه‌ای و اجتماعی برای گروه‌هایی که نمایندگی آنها را بر عهده دارند.

سازمان‌های غیردولتی - غیرانتفاعی با حضور در میان مردم و عمل در عرصه‌های خردی که معمولاً از دید دولت دور مانده است، ضمن جلب اعتماد مردم، علایق، مطالبات و نیازهای آنان را شناسایی و هم چون نمایندگان مردم به دولت منعکس می‌کنند. از این رو با ایفای چنین نقشی بر اعتماد مردم به آن سازمان‌ها افزوده و با بسیج آنها در قالب سازمان‌های غیردولتی به فرآیند تصمیم‌گیری مردم در امور خود مدد می‌رسانند. به عبارت دیگر سازمان‌های غیردولتی - غیرانتفاعی در این حوزه سیاست سازند و به‌طور غیرمستقیم برسیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیر می‌گذارند.

به‌طور کلی سازمان‌های غیرانتفاعی محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند. [افزایش] دامنه‌ی اعتماد، موجب افزایش حضور مردم در سازمان‌های واسط می‌شود و افزایش سرمایه‌های اجتماعی، جامعه مدنی را فربه‌تر و کارکرد نهادهای آن را تسهیل و تسریع می‌کند. گسترش حضور مردم در نهادهای جامعه مدنی نقش آنان را در تعیین سرنوشت خویش پررنگ‌تر و فرآیند مشارکت «توده‌ای» را به مشارکت تأثیرگذار، هدفمند، سازماندهی شده و فعال تبدیل می‌کند؛ لذا سازمان‌های غیرانتفاعی به سبب ایفای نقش واسط و میانجی میان دولت و مردم و نیز فعالیت در عرصه‌های نمایندگی و بسیج عمومی، قانون‌گذاری، نظارت، فعالیت‌های اجتماعی و توسعه‌ای، موجب تسهیل روند مداخله و مشارکت مردم در امور خود و تسریع روند دموکراتیک‌سازی می‌شوند. بدین‌گونه جامعه مدنی به عنوان حوزه غیردولتی غیرانتفاعی هویت می‌یابد و پایگاه اجتماعی دولت نیز گسترش پیدا می‌کند.^{۱۲}

انواع سازمان‌ها از نظر انگیزه اعضای آنها به نحو دیگری نیز تقسیم‌بندی می‌گردند:

- ۱ - سازمان‌هایی که انگیزه‌ی افراد از شرکت در آنها مبتنی بر ترس و در کل، هنجارهای تنبیهی است، هم چون زندان؛

- ۲ - سازمان‌هایی که انگیزه‌ی افراد از شرکت در آنها مبتنی بر سود و کسب منفعت شخصی مانند بنگاه‌های اقتصادی است؛

- ۳ - سازمان‌هایی که انگیزه‌ی افراد از شرکت در آنها تعالی است و نفع شخصی مطرح نیست. در این سازمان‌ها افراد به صورت داوطلبانه حضور می‌یابند. سازمان‌های غیردولتی غیرانتفاعی از این نوع به‌شمار می‌روند.^{۱۳}

حضور این‌گونه سازمان‌ها هم‌اکنون در همه عرصه‌های هر جامعه و حتی در کلیه عرصه‌های جهانی هم مشهود است. برای مثال NGO ها در فرآیند انتخابات در اکثر جوامع مدرن و مدنی نقشی بسیار اثر گذار دارند. در بعد بین‌المللی هم زمینه‌های فعالیت این سازمان‌ها بسیار گسترده و متنوع است. برای مثال هم‌اکنون شاهد فعالیت بسیاری از NGO های بین‌المللی در عرصه خدمات اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی، حقوق بشر و غیره در افغانستان و عراق و دیگر نقاط جهان هستیم.

در نگرشی اجمالی اهداف این مؤسسات به این شرح خلاصه می‌گردد:

- ۱ - اهداف خدماتی - آموزشی.

- ۲ - اهداف خدماتی - بهداشتی.

- ۳ - اهداف خدماتی - فرهنگی.

- ۴ - اهداف خدماتی - اجتماعی.

- ۵ - اهداف توجه به گروه‌های ویژه همانند کودکان، زنان، عقب‌افتادگان، بیماران خاص مانند ایدز و سرطان، تراکم جمعیت، گرسنگی، حقوق بشر و غیره.^{۱۴}

افزودن براه‌هدف فوق اهداف خدماتی - مذهبی را هم چون کلیساها، مساجد و هیئت‌های مذهبی را باید افزود.

۲-۳) تأثیر اسلام بر حیات مدنی مسلمانان

جوامعی که هم‌اکنون به صورت جوامع مدرن یا جوامع مدنی از آنها یاد می‌شود، حداکثر طرف دو دهه‌ی اخیر به این دستاورد بشری دست یافته‌اند و انباشت تمام تجربیات تاریخی آنان هم‌اکنون ثمر داده است. اما اسلام به عنوان دینی مترقی و خاتم ادیان الهی، که برای رهنمون کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است، از همان ابتدا هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. این دین کامل از آنجا که عقیده دارد «دنیا، مزرعه‌ی آخرت است» با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه‌ی بشری «پراکند» تا اعضای هر جامعه‌ای متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را به‌روراند. دستورات این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوید آن «قرآن» و راهنمایی‌های پیشوایان این دین در عرصه‌ی امور دنیوی نیز بسترهایی مناسب برای رشد و تکامل بشر برقرار کرد. در ۱۴۰۰ سال قبل که مدنیت در شبه جزیره‌ی عربستان به اندازه‌ای نبود که اقتضای ایجاد نهادهای مدنی کنونی را نماید، دین اسلام و پیامبر آن، حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله با تأکیدی چشم‌گیر بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی

مسجد، این نیاز بشری را به بشر آن روزگار شناساندند. برای مثال از جمله پدیده‌های اجتماعی که در اسلام بدان بسیار اهمیت داده شده است و اثری بسیار عمیق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است پدیده‌ی وقف است.

^{۱۲} . عابسی: ۱۲۸۲ ش .

^{۱۳} . هسلین و دیگران: ۱۳۷۸ ش .

^{۱۴} . عابسی: ۱۲۸۲ ش .

«از جمله پیامدهای مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، پی افکندن نهادهای تمدنی و مدنی بود. گرچه جامعه ما [جامعه ایرانی] به لحاظ سیاسی و فرهنگی مطلقاً فاقد عامل شهروندی بود، اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گام‌های بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه‌ی خشن و قرون وسطایی کلیسا بود و مظاهر تمدن و سازمان‌های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان‌های فرهنگی و غیره برای تخصیص خدمات عمومی نه در غرب و نه در سایر نقاط جهان وجود داشت، موقوفات و سازمان‌های اداره‌کننده‌ی آن به عنوان يك سازمان اجتماعی وسیع چنین خدماتی را... عرضه می‌گردید... در کلیه شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دور افتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، تیمارستان، حمام عمومی، کاروانسرا، قنات، مسجد و حسینیه و غیره که از محل سرمایه‌ی عظیم موقوفات فراهم شده و یا اداره می‌شود، در اختیار مردم قرار می‌گرفت... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و فیلسوف به یمن این موقوفات برخاسته‌اند؛ کاری که اگر دولت می‌خواست انجام دهد، عهده دولت خارج بود».^{۱۵}

همچنین خداوند متعال در قرآن کریم در اکثر مواردی که اراده بر بیان همراهی و یاری خویش دارد، گروه مؤمنان، گروه صابران، گروه متقین و جز آن را شایسته‌ی همراهی خویش می‌داند.

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»^{۱۶}

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»^{۱۷}

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ»^{۱۸}

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ»^{۱۹}

و حتی در بسیاری از آیات، آنانی را که اهل فلاح و رستگاری می‌داند، با ضمیر جمع معرفی می‌کند «... **اولئك المفلحون**».

خطاب بسیاری از سخنان الهی در قرآن کریم به جماعت مردم «یا ایها الناس...» و یا جماعت مومنین «یا ایها الذین آمنوا...» است.

در اسلام حتی بسیاری از امور عبادی و از جمله مهم‌ترین آن‌ها «نماز» در صورت برگزار شدن به صورت اجتماعی است که ارزش اصلی خود را خواهد داشت. حتی در سیره‌ی پیامبر، در اقامه‌ی نماز اصل بر جماعت است و اقامه‌ی نماز فرادا، استثناست.

«پیامبر گرامی اسلام بادیه‌نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادیه‌ها نهی می‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند».^{۲۰}

پیامبر اسلام و ائمه هدی علیهم‌السلام نیز با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام، دست به تأسیس مسجد زدند و در آن روزگار به اقتضای شرایط زمان و مکان، آن را محل اجرای بسیاری از امور اجتماعی علاوه بر امور عبادی نمودند.

«انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت سیاسی، پر کردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آنها در طول دوران‌های گوناگون جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند».^{۲۱}

«مسلمانان برای بسط مدنیت جدید به تأسیس مساجد اقدام می‌کردند و از این طریق توده‌ی مسلمان را در يك چارچوب تازه سازمان می‌دادند».^{۲۲}

«مسجد مکانی برای عبادت، پایگاهی برای جهاد، مرکزی برای اجتماع مسلمانان، مدرسه‌ای برای تعلیم و تعلم اسلامی [و در کل] عرصه‌ای برای ورود مسلمانان به حیاتی مدنی است».^{۲۳}

۴ - ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام

^{۱۵} . باقی و دیگران: ۲۳۵ ، ۱۲۸۱ ش .

^{۱۶} . بقره / ۱۹۴ ؛ توبه / ۳۶ و ۱۲۳ .

^{۱۷} . بقره / ۱۵۳ ؛ انفال / ۴۶ .

^{۱۸} . انفال / ۱۹ .

^{۱۹} . نحل / ۱۲۸ .

^{۲۰} . باقی و دیگران: ۱۲۸۰ ش .

^{۲۱} . باقی و دیگران: ۲۴۱ ، ۱۲۸۱ ش .

^{۲۲} . باقی و دیگران: ۱۰۷ ، ۱۲۸۱ ش .

^{۲۳} . باقی و دیگران: ۲۴۳ ، ۱۲۸۱ .

نکته حائز اهمیتی که در این میان شایان مشاهده است، دین اسلام است که هیچ‌گاه (نه در آیات قرآن کریم و نه در احادیث نبوی و روایات معتبر) برای مساجد خطمشی تعیین نموده است، بل صرفاً به تعیین اصولی کلی در باب فعالیت‌های قابل اجرا در مساجد بسنده نموده‌اند. در این حالت هر مسجدی که این اصول را رعایت نماید در اجرای هر فعالیت و ایفای هر کارکردی، اختیار کامل دارد و تعیین خطمشی بر عهده خود مؤمنان گردآمده در مسجد است. با رعایت این اصول هرگونه فعالیتی که در مساجد صورت پذیرد، عبادت محسوب می‌گردد. اهم این اصول در منابع اسلامی شامل قرآن کریم و احادیث نبوی و روایات به دست آمده از ائمه هدی را می‌توان شامل موارد زیر دانست:

- ۱ - تأسیس مسجد براساس تقوا نه خودنمائی و تظاهر؛
  - ۲ - تأسیس مسجد بر پایه خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در نیت؛
  - ۳ - مسجد محلی باشد که مؤمنان، دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند. اگر مسجدی ... برای مؤمنان شرایطی را فراهم نسازد که به پالایش روح و رفتار خویش بپردازند، شایستگی لازم را نزد خدا ندارد؛
  - ۴ - در آن بسیار یاد خدا شود. مسجدی که با ورود به آن انسان نتواند از اشتغالات غیرخدایی ذهنش بکاهد، مسجد شایسته‌ای نیست؛
  - ۵ - مایه‌ی آزار و زیان نباشد. مسجدی که مسلمانان را از اصلاح دور نگهدارد و موجب تفرقه گردد و مسلمین را از حقوق معنویشان محروم گرداند، مسجدی شایسته نیست؛
  - ۶ - اگر مسجدی عامل پوشاندن حقایق از مسلمین گردد و مانع از درک و فهم آنان از حقایق دین و مصالح مسلمین شود، در زمره‌ی مساجد است که نزد خدا محبوبیتی ندارد؛ لذا مسجد اگر در انحصار گروهی از مسلمین قرار گیرد و وسیله‌ی تحمیق مردم گردد، عمل کفرآمیز در آن صورت گرفته است؛
  - ۷ - اوصاف یاد شده اکتسابی‌اند و بخشی از این اوصاف به آبادکنندگان مساجد مرتبط است که باید دو صفت: الف) ایمان به خدا و ب) ایمان به آخرت دارا باشند.^{۲۴} با این تفاسیر، می‌توانیم دریابیم که طبق نگرش توحیدی، به هر مکانی که فعالیت‌های صورت گرفته در آن، این اصول را نقض نکند، اطلاق «مسجد» جایز است. این استنباط مطابق با اصل «وحدت وجود» در فلسفه اسلامی نیز هست. با این نگرش، «مسجد» نه يك كالبذ فیزیکی، که يك تفکر، نگرش، فرهنگ و جهان‌بینی است که باید آن را در افراد بشر جست‌وجو کرد. در هر مکان که افرادی با این فرهنگ مستقر باشند، آنجا «مسجد» تحقق یافته است. به عبارتی دیگر، این نوع افراد «مسجد» هستند. به همین سبب خداوند در قرآن کریم تأکید فراوانی بر بانیان مسجد دارد و برای آنان داشتن ایمان به مبدأ و معاد و همچنین خلوص در نیت و تقوا را لازم می‌داند.
- قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید کرده است و آبادکنندگان مساجد را ایمان آورندگان به خدا و قیامت معرفی می‌کند.^{۲۵} خداوند متعال در سوره مبارکه اعراف، آیه ۳۱ می‌فرماید:

«یا بنی آدم خذوا زینتکم عن کل مسجد».

«ای فرزندان آدم هنگام رفتن به مسجد زینت‌های خود را با خود همراه ببرید».

و در آیات متعدد دیگری نیز کسانی را که به نحوی در امر مساجد کارشکنی می‌کنند و در جلوگیری از یاد خدا در مساجد و خرابی آن سعی می‌نمایند، ظالم‌ترین مردم معرفی می‌کند.^{۲۶}

از سوی دیگر در احادیث و روایات بسیاری بر پرهیز از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است، به نحوی که مساجد دارای تجمل و زرق و برق فراوان را (از آنجا که مانع اشتغال مؤمنان به یاد خدا می‌گردند) از نشانه‌های آخرالزمان به حساب آورده‌اند. پیامبر در این باره می‌فرماید:

«ای سلمان در آخرالزمان مساجد مانند کلیساها آذین‌بندی می‌شوند

و قرآن‌ها را زینت کنند و مناره‌ها بلند می‌گردد و صف‌نمازگزاران فراوان

می‌شود که با دل‌های پر از کینه و زبان‌های چند گونه گرد آیند».^{۲۷}

با تفکر در آیات و روایات بالا می‌توان به عمق دیدگاه انسان‌گرایانه اسلام پی‌برد.

به نظر می‌رسد مراد خداوند در قرآن از آبادانی مساجد، نه «آبادانی ظاهری» بل «آبادانی معنوی»

^{۲۴} . باقی و دیگران: ۱۴۹ ، ۱۲۸۱ ش .

^{۲۵} . توبه / ۱۸ .

^{۲۶} . بقره / ۱۱۴ .

^{۲۷} . تحف/العقول: ص ۴۷ .

است. اگر کلمه «زینت» را در آیه «**خذا زینتکم عند کل مسجد**»²⁸ را فقط زینت‌های ظاهری ندانیم، بل توانایی‌ها، قابلیت‌ها، استعدادها و هنرها و در بعدی دیگر نیازهای متعالی انسان را نیز جزئی از زینت وی به حساب آوریم، می‌توانیم استنباط کنیم که مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که محل رفت‌وآمد مؤمنان است و انسان‌هایی توانا و دانا هستند و از این توانایی و دانایی خویش در راه نیل به قرب خداوند، حول محور مسجد استفاده نمایند و دیگر برادران و خواهران دینی خویش را بهره‌مند سازند به گونه‌ای که مساجد بدون حضور چنین مؤمنانی مساجدی خراب و غیرمطلوب به حساب می‌آیند. به عبارتی دیگر مساجد چون ظرفی هستند که با رعایت اصول ذکر شده در منابع اسلامی، مؤمنان مختارند تا به تناسب نیازها و همچنین توانایی‌ها و استعدادها، خویش «زینت» از آن استفاده کنند.

این نظر از آنجا تقویت می‌گردد که «در تاریخ صدر اسلام، مسجد، انحصار به هیچ دسته و گروه خاصی نداشت و حتی ملحدان در کمال آزادی و امنیت در آنجا حضور می‌یافتند و به مناظره می‌پرداختند»²⁹.

با توجه به مطالب پیش گفته و همچنین نقش و کارکردهای مساجد در طول تاریخ به روشنی درمی‌یابیم که مساجد در دوره‌های رونق خویش، هم چون يك سازمان غیردولتی غیرانتفاعی به ایفای نقش در جامعه اسلامی پرداخته‌اند. در حدیث یاد شده نیز امام علی علیه‌السلام کارکردهای اجتماعی مسجد مطلوب را بسیار بیشتر از کارکردهای صرف عبادی می‌داند. این‌گونه به نظر می‌رسد که ذکر این هشت مورد به نقل از امام نه به منظور احصای همه موارد کارکردهای ممکن هر مسجد مطلوب بوده، بل به منظور ذکر مثال‌هایی از این دست است.

۵- ۲) کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه‌ی «کارکرد Function در ادبیات علم جامعه‌شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آنها مرتبط است، باقی می‌گذارد. يك رشته‌ی کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می‌شوند»³⁰.

باید توجه نمود که این تعریف از «کارکرد»، تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه‌ی کلمه‌ی «noitcnuF» است. همین واژه در ادبیات علم مدیریت نیز استفاده می‌شود. واژه «noitcnuF» در ادبیات علم مدیریت معنای بسیار محدودتری در قیاس با علم جامعه‌شناسی دارد که علمای مدیریت آن را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای هر بخش سازمانی دانسته‌اند. اگر بخواهیم در ادبیات علم مدیریت اصطلاحی هم ارز با واژه‌ی «noitcnuF» در علوم اجتماعی بیابیم شاید مناسب‌ترین اصطلاح، واژه «noissim» ترجمه شده به رسالت باشد.

هر چند کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد، کارکرد نیایشی آن بوده است و از مساجد به صورت محلی برای برگزاری آیین‌ها و عبادات جمعی استفاده می‌شده است، اما به هیچ وجه این کارکرد، یگانه کارکرد مساجد نبوده است. بنا بر پیش گفته روح جمعی در بسیاری از دستورات اسلام و عبادات اسلامی مرکوز است و علاوه بر آن اسلام اهمیت فراوانی برای اجتماع مؤمنان قائل است. یکی از دلایلی که فقط امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی‌شده، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت بر می‌شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تاسی از سیره و سنت نبوی مساجد توانسته‌اند در زمینه‌های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا نمایند و خلاء وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

۱- ۵- ۲) کارکرد نیایشی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت می‌داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از جمله «**ان یذکر اسمه**» از آیه کریمه قرآنی «**و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یذکر فیها اسمه...**»³¹ استفاده می‌شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است.

آری، مسجد شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می‌گیرد و گزاردن نماز در آن در مقایسه با مکان‌های دیگر ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین اگر نماز به جماعت برگزار شود ثواب آن به مراتب بیشتر هم خواهد بود.

از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادی، سیاسی مسلمانان است. از این‌رو هر هفته در شهرهای مهم کشور جمع می‌شوند، هم خدا را می‌پرستند و هم در

²⁸ . اعراف / ۳۱ .

²⁹ . باقی و دیگران: ۱۶ ، ۱۳۸۱ ش .

³⁰ . فتوحی: ۱۳۸۱ ش .

³¹ . بقره / ۱۱۴ .

برابر دشمنان دینی آمادگی خود را اعلام می‌دارند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود عبادت است و رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در این باره می‌فرماید: «نشستن در مسجد در انتظار نماز، عبادات است مادامی که حدیثی از او سر نزنند. عده‌ای پرسیدند ای رسول خدا حدیث چیست؟ فرمود: غیبت کردن».^{۳۳} از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد دعا و مناجات است. از این‌رو به خصوص بعد از انقلاب اسلامی، خواندن ادعیه‌ای چون کمیل، توسل، ندبه و نظایر آن رونق بیشتری یافته است. چه اینکه در روایت آمده است دعای دسته جمعی به اجابت مقرون است.

«اعتکاف نیز عبادتی است که در مسجد انجام می‌گیرد. اعتکاف، یعنی اقامت در مسجد به قصد اجرای اعمال مخصوص با شرایط و آداب ویژه که تزکیه و تصفیه‌ی روح از همه‌ی معاصی را در پی دارد».^{۳۴}

«مراسم دیگری مثل خطبه‌های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول در مساجد انجام می‌شوند، به واسطه‌ی محتوا با ماهیت [نیایشی] مسجد، سنخیت پیدا کرده».^{۳۵} و در مساجد برگزار گردیده‌اند.

۲-۵-۲) کارکردهای آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قوی‌ترین کارکرد مساجد در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آنهاست. این کارکرد بالاخص در دوران قبل از پیدایی نهادهای مدرن بسیار پررنگ شده است، به‌گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان مجموعه‌ی تعلیم و تربیت حول محور مساجد شکل گرفته بود.

در روایتی رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: «هر نشستی در مسجد بی‌هوده است، مگر اینک

برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش».^{۳۶} ما در تاریخ نیز می‌خوانیم که پیامبر در مسجد خویش آیه‌های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت ادامه می‌یافت؛ زیرا استاد و مدرس کلاس‌های آموزشی مسجدالنبی، فقط پیامبر نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت‌های علمی لازم برخوردار بودند، اداره‌ی این جلسات را بر عهده داشتند: عبدالله بن رواحه که شخصیتی علمی بود جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می‌کرد.

آن حضرت در باره‌ی چنین مجالسی می‌فرمود: من نشستن در چنین مجالسی را بر نشستن در جلسات دعا و نیایش که در گوشه‌ای دیگر از مسجد برپا بود، ترجیح می‌دهم، زیرا من برای آموزش و تعلیم مردم به پیامبری مبعوث شده‌ام.

«تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی، صورت خاصی به خود گرفت. بسیاری از بزرگان علم و دانش دانش‌آموختگان حلقه‌ی درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد.

حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گزرده می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی بوده است. از این رو مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است».^{۳۷}

«مساجد از حیث آموزشی سه شکل کاملاً متمایز از یکدیگر اتخاذ کردند. شکل نخست، آن بود که بسیاری از مساجد با محدود کردن دایره‌ی آموزشی خویش به آموزش عمومی و ابتدایی در حد قرائت قرآن اکتفا کنند. شیوه‌های آموزشی در این مکتب‌ها کاملاً سنتی است... شکل دوم مدرن است به این معنا که محلی در مسجد به عنوان کتابخانه در نظر گرفته می‌شود. جوانان و نوجوانان و کودکان مسلمان به شکل گروهی از آموزش‌های ابتدایی (که از قرآن آغاز شده و به حدیث، اعتقادات و احکام می‌رسد) برخوردار می‌شوند. در این شکل... مسجد کلاس‌هایی با صندلی و تخته سیاه دارد و حتی از ابزارهای نوین سمعی بصری برای آموزش در آنها استفاده می‌شود.

شکل سوم ارتقای مسجد تا حد دانشگاه است. برخی از مساجد در جهان اسلام تعلیم و تربیت بدنی در سطوح عالی را نیز برعهده گرفته‌اند. در سال ۱۹۶۱ م مسجد الازهر در قاهره به دانشگاهی اسلامی تبدیل شد که همانند دانشگاه‌های جدید، دانشکده‌های بسیاری دارد

^{۳۲} . مجلسی: ج ۸۳ ، ص ۲۸۴ .

^{۳۳} . باقی‌زاده: ص ۷۲ .

^{۳۴} . باقی و دیگران: ۲۴۲ ، ۱۲۸۱ ش .

^{۳۵} . مجلسی: ج ۷۷ ، ص ۸۶ .

^{۳۶} . باقی‌زاده: ۷۳ .

و از حیث دانشکده های فقه و کلام اسلامی شهرت دارد»^{۳۷}. از دل چنین تلاش‌هایی علوم بسیاری منبعث از منابع اسلام سرچشمه گرفت. علوم چون فقه، اصول، کلام و فلسفه اسلامی و غیره نقطه‌ی عطف در ایفای نقش آموزشی مساجد در طول تاریخ، دوران زندگانی دو امام شیعیان، یعنی امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهماالسلام است. این دو امام با اغتنام فرصت به دست آمده در کشاکش تحولات سیاسی بین امویان و عباسیان دست به پرورش شاگردان بسیاری در علوم گوناگون زدند که پایگاه عرضه‌ی این آموزش مساجد بودند. در تاریخ شمار شاگردان امام صادق حتی تا عدد چهار هزار تن ذکر گردیده است. این دو امام بزرگوار پدید آورنده‌ی طبقه‌ای جدید به نام طبقه‌ی علمای اسلام هستند.

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسیار مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.

«چون مسلمانان مسجد را محیط آموزشی ساخته بودند به تبع، کتابخانه‌هایی در آن به وجود آمد. اگرچه اکثر کتابخانه‌های مساجد معمولی بودند، ولی بعضی از مساجد بزرگ مجموعه‌هایی کامل از کتاب‌هایی داشتند که در امپراتوری اسلام شهرت فراوانی کسب کردند. دانشمندان و دانشجویان نه فقط آزادانه از این کتابخانه‌ها استفاده می‌کردند، بل برای آنها سخاوتمندانه غذا، مسکن، وسایل نگارش و دیگر خدمات نیز فراهم می‌شد... گفته می‌شود که دیوان و کتاب‌های شعر هشتاد طایفه در مسجد کوفه نگهداری می‌شد... البته در میان شیعیان به سبب آنکه امامان شیعه به ویژه امام صادق به علوم گوناگون احاطه داشتند، کتاب‌نویسی و کتاب‌خوانی به رشته‌های گوناگون علوم قرآنی، علوم اجتماعی و فلسفی، علوم طبیعی کشیده شد. در سلسله‌ی عباسیان نهضت ترجمه‌ی آثار یونانی به عربی به راه افتاد و ائمه‌ی شیعه نیز در جلوگیری از القائنات سوء و افکار باطل ترجمه شده به عرضه‌ی افکار مترقی و عالی می‌پرداختند»^{۳۸}.

با غنی تر شدن علوم اسلامی و تخصصی شدن آنها، آموزش تخصصی علوم اسلامی در اغلب موارد به مدارس ساخته شده در جنب مساجد منتقل شد.

شماره ۱۱

در دوران معاصر «با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی یا تحول در ساختار حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تاسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خود به خود برآموزش در مدارس و مساجد تأثیر گذارد. دو واقعیت نیز در این میان خودنمایی کرد: توسعه‌ی اقتصادی (البته نیاز به نیروهای متخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چنین محصولاتی داشته باشد) و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبید). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تا حد تعلیمات دانشگاه پیش‌بینی شد تا مجموعه‌ی آموزش‌های سنتی ناکارکرد شوند. عاملی که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و دعوت دینی به نیروهای آموزش دیده‌ی نیاز داشت که نهادهایی مثل وقف یا تمهیداتی مثل خمس هزینه‌های آن را تأمین می‌کرد و مستقل از دولت بودند»^{۳۹}.

۳۷ . باقی و دیگران: ۲۶۵ ، ۱۳۸۱ ش .

۳۸ . السباعی: ۶ ، ۱۳۷۳ ش .

۳۹ . باقی و دیگران: ۲۶۴ ، ۱۳۸۱ ش .

۲-۵-۳ کارکرد اجتماعی

با مراجعه به تاریخ صدر اسلام درمی‌یابیم از جمله کارهایی که در مسجد انجام می‌گرفت، این بود که مردم در این مکان جمع می‌شدند و مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و به رفع آن اهتمام می‌ورزیدند و همچنین در باره مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت می‌پرداختند. نتیجه می‌شود که امروز هم مسجد، باید خانه‌آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آنها باشد.

امام خمینی قدس‌سره در گفتاری این نقش مسجد را مورد تأکید قرار داده و فرمودند:

«این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله مرکز

جنگ

و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. این طور نبوده است که در مسجد پغمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی‌اش بیشتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند».^{۴۰}

از آنجا که طبق آموزه‌های اسلامی هر عملی که به قصد قربت و در راه خدا انجام گیرد عبادت محسوب می‌شود، «انواع فعالیت‌های دیگر می‌توانند توجیه دینی پیدا کنند و به قلمرو مسجد راه یابند. این امر بالاخص هنگامی رواج پیدا می‌کند که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به درستی انجام ندهند یا این که اصولاً نهادهایی برای بر عهده گرفتن آن‌گونه خدمات و کارکردها در جامعه نباشد».^{۴۱} در این حال بسیاری از امور عمومی مردم در مسجد رتق و فتق می‌شوند.

در صورتی که در مساجد فعالیت‌های اجتماعی چشم‌گیری رخ دهد و این کارکرد در مقابل کارکرد نیایشی مسجد از حضور پررنگ‌تری برخوردار باشد پیامدهای خاصی را در پی دارد که بعضاً با کارکرد نیایشی در تعارض قرار می‌گیرد.

«در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه پیدا می‌کنند یا کارکردهای اجتماعی هم عرض با کارکرد نیایشی جلو‌گر است، مسجد مرکزیت بیشتری پیدا می‌کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می‌شود یا اگر تعداد مساجد چشم‌گیر باشد، آن دسته از آنها که پوشش بیشتری به مناطق مسکونی می‌دهند کارکرد اجتماعی بیشتری پیدا می‌کنند. این مساجد به مراکز اداری یا حکومتی نزدیک‌ترند، در دل بازارها جای دارند، به مجالس قانونگذاری نزدیکند یا مراجعه‌کنندگان به آنها افراد دانشگاهی و دیگر نخبگان هستند. به این ترتیب است که این‌گونه مساجد براساس کارکردهای خاص و مخاطبان خاص تمایز پیدا می‌کنند. حتی ساخت سلسله مراتبی جامعه در ترتیبات فضایی آنها مؤثر واقع می‌شود... این مساجد به نحو مشارکتی اداره می‌شوند و انواع فعالیت‌های آنها براساس همکاری افرادی که ارتباط بیشتری با مسجد دارند، سازمان داده می‌شود. تأسیس این‌گونه مساجد به بودجه‌های چشم‌گیری نیاز دارد که براساس مشارکت افرادی از طبقات خاص، بودجه‌ها و میزان خدمات مسجد تفاوت پیدا می‌کند. مراسم و آیین‌ها در این‌گونه مساجد یک طرح و زمان‌بندی خاص پیدا می‌کنند و افرادی نیز به خدمت دائمی آن در می‌آیند».^{۴۲}

همانند دیگر کارکردهای مساجد، پدیده‌ای که این کارکرد را نیز به چالش کشیده است، بروز مدرنیته و فرایند نوسازی است. «جهت فرایند نوسازی بدان سمت است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تحویل کند و مسجد صرفاً کارکرد نیایشی داشته باشد. این امر البته از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی‌شود، بل اصولاً نوسازی در جهت راه‌اندازی نهادهای تخصصی برای پاسخ دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد در دنیای امروز به نهادهایی که جامعه چاره‌ای بجز ایجاد، تقویت و گسترش آنها ندارد تحویل نشده‌اند و از این جهت حتی اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند، مجبور به محدود کردن این نقش‌ها هستند. ثانیاً خود را فقط باید به صورت یکی از نهادهای عرضه‌کننده‌ی آن خدمات و کارکردها (و نه فقط عرضه‌کننده‌ی آنها) معرفی کنند و ثالثاً در محدوده‌ی همان کارکردها می‌باید به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) بپردازند، تا بتوانند در کنار رقبای جدی به رقابت بپردازند. به عنوان نمونه انواع فعالیت‌های فرهنگی (در حوزه‌هایی مثل سینما، تئاتر، موسیقی، هنرهای نمایشی، هنرهای تجسمی و غیره) در انواع نهادهای عرفی (دولتی، عمومی و خصوصی) در حال اجراست... اگر به عنوان مثال مساجد بخواهند به امور فقرا و درماندگان رسیدگی کنند متوجه خواهند شد که فقط یکی از نهادهای خدمات‌دهنده خواهند بود و با تخصصی شدن و رقابت و همکاری با دیگر نهادها می‌توانند در این عرصه باقی بمانند».^{۴۳}

۴۰ . صحیفه‌نور: ج ۱۸ ، ص ۶۷ .

۴۱ . باقی و دیگران: ۲۴۲ ، ۱۲۸۱ ش .

۴۲ . باقی و دیگران: ۲۴۵ ، ۱۲۸۱ ش .

۴۳ . باقی و دیگران: ۲۴۸ ، ۱۲۸۱ ش .

۴-۵-۲) کارکرد سیاسی

نقش سیاسی مساجد در طول تاریخ جوامع اسلامی (بجز مقطع صدر اسلام) بیشتر به صورت غیرمستقیم بوده است. این کارکرد در قرون جدید و با پیشگامی اصلاح‌گرایان در جوامع اسلامی پررنگ‌تر شد. اصلاح‌گرایانی چون سید جمال الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده، علامه اقبال لاهوری و دکتر شریعتی از مسجد به عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کرده‌اند.

«این رفتارها ابتدائاً در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و جز آن) ولی به سبب فقدان مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به نوعی پایگاه سیاسی تبدیل می‌شده است»^{۴۴}.

باید توجه داشت که مسجد در جوامع اسلامی با توجه به آموزه‌های دینی چشم‌گیر هم چون حدیث «**من اصبح و لم یهتّم بامور المسلمین فلیس بمسلم**» ظرفیت بروز رفتارهای سیاسی

را در مقایسه با نهادهای دینی در ادیان دیگر به درجات بسیار برتری دارد. از نظر تاریخی نیز شاهدیم که «پیامبر اسلام نخستین مسجد را در مدینه نزدیک به خانه‌ی خویش ساخت و آن را مرکزی برای اداره‌ی امور سیاسی و مباحث و جدال‌ها قرار داد... همچنین در تاریخ اسلام، مسجد محلی برای خشونت‌های سیاسی (مثل قتل دو خلیفه از چهار خلیفه صدر اسلام) بوده است»^{۴۵}.

«با گسترده‌تر شدن قلمرو فعالیت دولت در دوران معاصر از سویی، و پیدا نشدن نهادها و مجراهای به رسمیت شناخته شده برای اجرای فعالیت‌های سیاسی از سوی دیگر، فعالیت‌های سنتی مساجد چون تعلیم و تربیت اسلامی، دعوت اسلامی، اصلاح اجتماعی و تعاون اجتماعی نیز اکنون سیاسی شمرده می‌شوند. حکومت‌ها در برخورد با این فعالیت‌ها تلاش دارند تا آنجا که این فعالیت‌ها سعی در ایجاد اختلال در فعالیت‌های دولتی ندارند و مخصوصاً نهاد حاکمیت را دچار چالش مشروعیت نمی‌کنند از در مباحثات وارد گردند»^{۴۶}.

اما تزیق سیاست به مساجد، این مراکز را به چهار شکل ممکن درآورده است:

۱- مرکز حزبی؛

۲- دار الندوه (محل مشورت)؛

۳- پارلمان محله؛

۴- خانه شهروند.

از چهار شکل مطرح شده، مساجد در طول تاریخ جهان اسلام و نیز در دوران معاصر کمتر از همه به صورت مراکز حزبی درآمده‌اند. علت این امر وجود اصل فراگیری و انحصاری نبودن فعالیت در مساجد است. با این وجود، همیشه تلاش‌هایی صورت می‌گرفته است تا از پایگاه مسجد حداقل به عنوان تریبون تبلیغات سیاسی انحصاری استفاده گردد. تازه‌ترین نمونه‌ی این تلاش‌ها را در حرکت‌های یک جناح خاص سیاسی برای استفاده از تریبون مساجد شاهد بودیم، اما این تلاش‌ها همیشه به علت اینکه هیچ‌گاه یک تفکر سیاسی خاص بر تمام جامعه حاکم نمی‌گردد (مگر در اشکال افراطی کارزمایی) و خاصیت مردمی بودن مساجد، ناکام می‌شوند.^{۴۷}

همچنین غیر از صدر اسلام به علت شکل‌گیری دارالاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکیل شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند؛ چرا که در کل، حکومت‌ها در جوامع مسلمان به صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سیاسی توده‌ها را بر نمی‌تافته‌اند. اما دو شکل دیگر یعنی خانه شهروند یا پارلمان محله در مساجد جاری بوده و هستند و نقش اجتماعی و مدنی را باید عمدتاً در نقش اجتماعی و مدنی آنها جست‌وجو کرد: آنجا که نقش اجتماعی و مدنی مفهوم سیاسی پیدا می‌کرده مسجد سیاسی می‌شده است و آنجا که کارکردهای اجتماعی مستقل از سیاست جاری پنداشته می‌شده، مسجد نیز کمتر سیاسی می‌شده است.^{۴۸}

۴۴ . باقی و دیگران: ۱۰۰ ، ۱۲۸۱ ش .

۴۵ . روزنامه‌ی شرق، گزارش آبادگران در مسجد، ۱۳۸۱/۱/۲۷ ش .

۴۶ . باقی و دیگران: ۱۳۸۱ ش .

۴۷ . روزنامه‌ی شرق، گزارش: آبادگران در مسجد، ۱۳۸۱/۱/۲۷ ش .

۴۸ . باقی و دیگران: ۱۰۷ ، ۱۳۸۱ ش .

۱- ۴- ۵- ۲) مسجد و انقلاب اسلامی

از جمله موفق‌ترین حرکت‌های سیاسی در چند دهه‌ی اخیر، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب از جهات بسیاری، از دیگر انقلاب‌ها متمایز است. از جمله وجه تمایز، پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از ایدئولوژی‌های آسمانی بود. مساجد به عنوان فراگیرترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقشی حساس داشتند. امام خمینی قدس سره فرمودند این انقلاب، به تاسی از سنت اسلامی در عصر پیامبر، اعتقاد خاصی به اجتماع میان سیاست و اسلام حول محور مساجد داشتند. امام امت در سال‌های قبل یعنی در همان ایامی که از سوی حکومت وابسته شاه به ترکیه و از آنجا به نجف تبعید شدند، در نخستین نطق خود در نجف در مسجد شیخ انصاری در حضور بسیاری از علما و فضلا چنین گفتند:

«اسلام سیاست دارد، برنامه‌ی اداره‌ی امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می‌کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسیحی‌ها خیال نکنند که اسلام چون مسیحیت است و مسجد مثل کلیساست. وقتی نماز در مسجد برپا می‌شد، تکلیف معین می‌کردند. در مسجد شالوده جنگ ریخته می‌شد. در مسجد تدبیر اداره‌ی ممالک می‌شد. کلیسا فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا علی‌زعمهم است، لکن مسجد مسلمین در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سیاست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت امیرالمؤمنین و در زمان دیگران، در روز جمعه در خطبه‌ی جمعه مطالب سیاسی، مطالب مربوط به جنگ‌ها و مربوط به سیاست مدن مطرح می‌شد.»

در طول انقلاب اسلامی، آغاز تظاهرات میلیونی مردم از مساجد و پایان آن نیز مساجد بود. روشننگری و هدایت آنان در مسیر مبارزه، در مساجد انجام می‌گرفت. جلسات سری و مخفیانه و طرح و برنامه‌ریزی گروه‌های مقاومت در مساجد برگزار می‌شد. خطابه‌های آتشین و عاظ و خطبا در تحریک مردم برای فتح خاکریزهای حکومت شاه، پیوسته در مساجد استمرار داشت. وحدت امت اسلامی که عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب بود، در مساجد معنا و مفهوم می‌یافت. همه‌ی اختلافات و تفرقه‌ها با حضور در یک پایگاه مبارزاتی مشترک به نام مسجد، مبدل به وحدت کلمه و مشتی پولادین برضد مزدوران حکومتی می‌شد. مسجد بی‌آنکه نیازمند ثبت‌نام، حوزه‌بندی، اجبار، اکراه و این قبیل امور باشد که نوعاً در دسته‌های سیاسی و گروهی وجود دارد، به تجهیز میلیون‌ها مؤمن معتقد می‌پرداخت...

مسجد در انقلاب اسلامی علاوه بر همه‌ی ویژگی‌ها، یک ویژگی منحصر به فرد داشت که همه‌ی نقش‌آفرینی‌های خود را مدیون آن است، و آن داشتن ماهیت تشیع است. مساجد شیعیان به لحاظ نداشتن وابستگی مادی و معنوی به حکومت‌ها، همواره توانسته است بدون هیچ گونه ملاحظه‌کاری و احتیاط پیشگی، با فساد قدرت‌های حاکم درافتد. با توجه به اینکه همه‌ی امور مساجد به دست مردم و با اعانات مسلمانان و وجوهات شرعی‌ی آنان اداره می‌شود، خود آنان نیز حافظان اصلی آن هستند و فریادهای حق طلبانه خود را از این مراکز به گوش دیگران می‌رسانند. ائمه‌ی مساجد که در حوزه‌های علمیه‌ی شیعی تربیت شده و خود را به قدرت‌های فاسد نفروخته‌اند، عهده‌دار مسؤلیت مساجد می‌شوند. لذا هر حرکتی که از مساجد آغاز می‌شود، از یک سو رنگ دینی و الهی، و از سوی دیگر بعد مردمی و جماهیری دارد. این دو، خود عامل بقای نهضت‌ها و حرکت‌های آنها می‌شود.^{۴۹}

البته در پی پیروزی انقلاب، با راه یافتن نهادهای دینی به متن قدرت اجرایی، این ویژگی مساجد به چالش کشیده شده است. این چالش آنجا تشدید می‌گردد که همزمان از مساجد به عنوان پایگاه سازمانی حکومتی مانند بسیج استفاده می‌گردد و یا نقش‌های اجرایی چون تأیید صلاحیت افراد برعهده مسجد سپرده می‌شود.^{۵۰} این گونه حرکت‌ها با نقش اصلی مساجد تعارض داشته و این نهاد را دچار تعارض کارکردی می‌نماید.

۴- ۲) چالش‌های مساجد در دوران معاصر

چالش‌های امروزی مساجد بازتابی از چالش‌های جامعه‌ای توسعه نیافته شرقی در تنگنای انتخاب میان سنت و تجدد است. سنت غنی و اصیل و بدون پیرایه‌های زاید اسلامی بعد از آنکه دچار تطور و ارتجاع گردید، نه فقط از نوزایی باز ماند، بل در اوج انحطاط خویش، ضدیت با نوزایی و بازنگری و چنگ زدن به سلفیگری جزو خصیصه‌های آن قلمداد شد، در مقابل تجدد غربی خلع سلاح گردید. چالش بین سنت و تجدد در جامعه‌ی ایرانی،

۴۹. ماهنامه‌ی مسجد: شماره ۴۶، ص ۵۲.

۵۰. ماهنامه‌ی مسجد: شماره ۷۱، ص ۱۸.

برخاسته از انتخاب میان داشتن نگرش آسمانی به جهان هستی و یا نگرستن به جهان هستی از نگاه زمینی و بریده از ماورا است. عقیم شدن سنت اسلامی در جامعه‌ی ایران از سویی، و یکه‌تازی تجدد و مدرنیسم غربی و پیشرفت‌های خیره‌کننده آن از سوی دیگر، چند صباحی است که جامعه‌ی ایران را بر سر دو راهی عظیمی قرار داده است. تا سفارتر این که در این چند صباح، اغلب راه‌های افراطی و تفریطی برگزیده شده‌اند. گاه تمام تجربیات بشری به دست آمده در سایه‌ی تجدد و مدرنیسم انکار شده و عجیب‌تر آنکه، همان سنت اسلامی عقیم و تحریف شده به عنوان راهکار جایگزین معرفی می‌گردد. گاهی نیز عقبه تاریخی و فرهنگی جامعه که شدیداً متأثر از سنت دینی اسلامی است، به هیچ انگاشته شده و لهه زنان به سمت تجدد (یا بهتر بگوییم: پوسته‌ی بیرونی تجدد) گام برداشته شده است؛ بدون آنکه حتی ادبیات تجدد و مدرنیسم به درستی و همان‌گونه که منظور نظر نظریه پردازان غربی باشد، ترجمه گردد.^{۵۱}

در حال حاضر وضع جامعه ایرانی، وضعی التقاطی است و رفتارهای سرزده از انسان ایرانی نه در قالب سنت می‌گنجد و نه در چارچوب تجدد امکان تعریف دارد. هنوز انسان ایرانی تکلیف خویش را با سنت و تجدد روشن نساخته است.

از آنجا که اکنون این سنت دینی ضعیف به حکومت راه یافته و نهادهای متعلق به آن را قبضه کرده است، حاضر به نقد خویش نیست؛ چرا که از بحران مشروعیت و از دست رفتن قدرت ترس دارد و دچار محافظه کاری شده است؛ همان چیزی که روزی سنت شیعی ادعای مقابل آن را داشت. به دین سبب راهکارهای توجه به سنت عرضه شده از طرف حکومت، سطحی‌اند و حتی اندیشمندان مستقل مطرح در تفکر دینی و سنتی چون محمد حسین نصر، عبدالکریم سروش و دیگران هم مغضوب و رانده شده‌اند.

از سوی دیگر راهکارهای تجویزی ناشی از توجه صرف به تجدد، به علت عقبه‌ی فرهنگی تاریخی برآمده از سنت جامعه‌ی ایران، برای انسان ایرانی در خور هضم نیست و او را هم دچار عذاب وجدان می‌کند و هم قانعش نمی‌سازد؛ چرا که آنگاه باید در جمع جوامع مدرن دوباره از صفر مطلق شروع کند و جایگاهی در خور شأن برآمده از فرهنگ و تاریخ خود را نخواهد یافت.^{۵۲} در این میان مساجد هم سرگردان گشته‌اند. از آنجا که در جهان دهکده شده‌ی امروزی، استفاده از تجربیات فکری بشری حاصل از مدرنیسم اجتناب‌ناپذیر است، به ظاهر مساجد باید بسیاری از کارکردهای خویش را از دست بدهند و در نهایت امر، به چیزی شبیه کلیسا تنزل یابند. از سوی دیگر چسبیدن به مظاهر سنت تحریف شده توسط مساجد هم، گره از کار فروبسته آن باز نمی‌کند و این کار عملاً نوعی انتحار و خودزنی توسط مساجد است که این نهاد والا را هرچه بیشتر منزوی می‌کند.

در چنین اوضاعی است که مساجد، هم از سوی داعیه‌داران تجدد مورد بی‌مهری قرار می‌گیرند و محدود می‌گردند، و هم از سوی حاکمان مدعی ترویج سنت تحریف شده‌ی دینی مورد ظلم واقع می‌شوند.

۱ - ۶ - ۲) رویکردهای مساجد در جامعه‌ی مدرن به معنای غربی

در جامعه‌ای که مدرنیسم و رویکرد به آن شکل غربی غالب است مساجد دو روش را می‌توانند اتخاذ کنند:

الف) روش محافظه کارانه

«جهت فرایند نوسازی بدان سمت است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تحویل کند و مسجد صرفاً کارکرد نیایشی داشته باشد».^{۵۳} چرا که تجدد و مدرنیسم به همه پدیده‌ها، حتی به پدیده دین و تقدس، نگاهی زمینی دارد. این نکته البته به معنای ضدیت با ماورا و انکار آن نیست، بل به معنای نگرستن به پدیده‌هایی از جمله ماورا یا رویکرد زمینی و عینک مادی (عرفی‌سازی) است. «در چارچوب رهیافت محافظه‌کارانه تلاش می‌شود مسجد در عین کارکردهای نیایشی، بخشی از شکاف‌های کارکردی دیگر نهادها مثل تأمین اجتماعی، آموزش و پرورش، خانه‌های جوانان، نیروی انتظامی، قوه قضائیه یا در صورت جنگ، نهادهای دفاعی را پر کند. مسجد در این حال محلی برای تغییر وضع موجود نیست، بل به جامعه کمک می‌کند تا امور آن بهتر اداره یا از بحران‌های آن کاسته شود. در این چارچوب، وعظ و خطابه‌هایی که در مسجد عرضه می‌شود و نیز گروه‌هایی که در حول و حوش آن شکل می‌گیرند متوجه کاهش رنج انسان‌ها هستند».^{۵۴}

⁵¹ . روزنامه‌ی شرق، ویژه‌نامه ۱۳۸۳ ش، مصاحبه با سید جواد طباطبایی.

⁵² . روزنامه‌ی شرق: ۱۳۸۲/۲/۶ ش.

⁵³ . باقی و دیگران: ۱۴۷، ۱۳۸۱ ش.

⁵⁴ . باقی و دیگران: ۲۴۷، ۱۳۸۱ ش.

«این امر البته از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی‌شود، بل اصولاً نوسازی در جهت ایجاد نهادهای تخصصی برای پاسخ دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد در دنیای امروز به نهادهایی که جامعه چاره‌ای بجز ایجاد، تقویت و گسترش آنها ندارد، تحویل شده‌اند و از این جهت حتی اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند اولاً ناچار به محدود کردن این نقش‌ها هستند. ثانیاً خود را فقط باید به صورت یکی از نهادهای عرضه کننده‌ی آن خدمات و کارکردها (و نه فقط عرضه کننده آنها) معرفی کنند و ثالثاً در محدوده‌ی همان کارکردها می‌باید به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) بپردازند تا بتوانند در کنار رقبای جدی به رقابت بپردازند».^{۵۵} آنچه گفته آمد البته تحلیل وضع مساجد با رویه‌ی محافظه‌کارانه در هر جامعه مدرن است.

ب) روش لیبرال

«در چارچوب رهیافت آزادی‌خواهانه، از دین نیز تصویری آزادی‌خواهانه عرضه می‌شود. همچنین دین و دینداری در شرایطی آزاد معنا می‌شوند. انسان مؤمن در این شرایط انسانی است که مختارانه و آزادانه بدون هیچ‌گونه اکراه و فشار به نگرش‌های دینی باور دارد و رفتارهای دینی از خود بروز می‌دهد. قواعد بازی میان دینداران، همان قواعد بازی لیبرال است، به حداکثر رساندن آزادی فرد (= دیندار) و به حداقل رساندن اجبارهای اجتماعی (= از جمله جامعه‌ی دینی). براساس رهیافت لیبرال، مسجد مرکزی دینی است که افراد به نحو داوطلبانه و مختارانه به آن می‌پیوندند و نه خود هیچ اجبار و اکراهی را در چارچوب فعالیت‌های مسجد می‌پذیرند و نه اجبار و اکراهی را بر دیگران تحمیل می‌کنند. هر آنچه هست توافق‌ها و قراردادهایی است که جمع مؤمنان آنها را براساس قواعد بازی دمکراتیک میان خود وضع می‌کنند.

در رهیافت لیبرال، مسجد هم از حیث روال‌های درونی و هم از حیث تنظیم روابط خود با دیگر مراکز و مؤسسات قواعد بازی آزادی‌خواهی را رعایت می‌کند و در هیچ یک از رفتارهای خود از اصل آزادی، مختارانه و داوطلبانه بودن حضور افراد در انواع فعالیت‌ها (چه نیایشی و چه اجتماعی) عدول نمی‌کند. همچنین در فعالیت‌هایی که مستلزم اکراه و اجبار افراد باشد به هیچ وجه مشارکت نمی‌نماید. لیبرال بودن در اینجا به روش عمل مساجد اطلاق می‌شود و نه به محتوای آموزش‌هایی که در آنها عرضه می‌شود. طبیعی است که مساجد عرضه کننده‌ی آموزش‌های دینی و محل ذکر و عبادت باشند و به انواع نیازهای مؤمنان توجه کنند، اما همین امور از طریق روش‌های گوناگون تحقق پذیرند. به عنوان مثال هر واعظ می‌تواند به نحوی صلح‌آمیز به عرضه‌ی باورها و اعتقادات دینی اقدام کند و کار خود را به قلمرو داوطلبان و افرادی که ارادتاً حضور در مسجد پیدا کرده‌اند محدود کند. اما در مقابل، واعظ دیگری ممکن است برای دعوت افراد به ایمان و امر به معروف یا نهی از منکر به خشونت و اعمال قهرآمیز نیز متوسل شود.

تناقض نمای دعوت دینی در همین جاست که ظهور می‌کند. دعوت دینی اگر بخواهد تا عمق جان افراد نفوذ کند، طبیعتاً نمی‌تواند همه افراد جامعه را تحت تأثیر قرار دهد. اما دعوی تنها حقیقت ممکن بودن و تلاش برای اعمال تأثیر قهری هر سبک و روشی را مجاز می‌داند و با اصالت دادن به ادای تکلیف قائل به نتیجه نیست. مساجد به عنوان کانون دعوت اسلامی از یک سو نمی‌توانند قلت مخاطبان را بپذیرند و از سوی دیگر نمی‌توانند به مؤمنان ظاهرگرایی که صرفاً براساس نظام پاداش‌ها و تنبیهات به آنها رو می‌کنند، قناعت کنند. از آنجا که مسجد می‌خواهد تجلی بیرونی و محل ظهور انواع تجلیات ایمان باشد طبعاً کار دشواری بر عهده گرفته است، چرا که ایمان پدیده‌ای درونی و دل بسته است که عینیت یافتن آن هم می‌تواند تهی کننده آن از معنا باشد و هم می‌تواند بستر رشد و معنا یافتن آن قرار گیرد».^{۵۶}

شاید این نوع از مساجد همان چیزی باشد که اکنون در مد آرمانی جامعه مدنی غربی از آن تعبیر به سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی از نوع مذهبی می‌گردد. مساجد این‌گونه را هم‌اکنون فقط می‌توانیم در جوامع غربی که مسلمانان در اقلیت هستند بیابیم. اصول و قواعد دمکراتیک در بین این مسلمانان به علت زندگی در غرب نهادینه شده است و از سویی بسترهای لازم برای حفظ هویت دینی آنان فراهم است، تا در قالب تشکلهای خصوصی و غیردولتی

۵۵ . باقی و دیگران: ۲۴۸ ، ۱۲۸۱ ش .

۵۶ . باقی و دیگران: ۲۴۸ ، ۱۲۸۱ ش .

– تا آنجا که محل آزادی‌های دیگران نباشند - و همچنین مشروعیت نظام‌های حکومتی را به چالش نکشند به فعالیت‌های مورد علاقه خود بپردازند.

اما چنین مساجدی به علت بومی نبودن مدل مدرنیسم و جامعه‌ی مدنی به معنای غربی آن در جوامعی چون ایران قابل احداث نیست. به این لحاظ تحلیل نقش مساجد و پایگاه‌های دینی در جوامعی چون ایران که دارای جمعیتی قریب به اتفاق مسلمان است و دین بر مصدر حکومت قرار دارد، با توجه به ویژگی‌های خاص دین اسلام (از ادعای جامعیت آن) احتیاج به مدل نظری دیگری دارد.

۲-۶-۲) کارکردهای مساجد در جوامعی چون ایران

برای تحلیل نقش مسجد در هر جامعه با اکثریت مسلمان که هنوز به توسعه به معنای غربی آن دست نیافته است، باید به نوع هویت دینی آن جامعه توجه نمود؛ چرا که مسجد در وهله اول پایگاه دینی جامعه‌ی مسلمان محسوب می‌گردد. محمد قوچانی (۱۳۷۹)، جامعه‌شناس ایرانی، سه نوع هویت دینی را در یک جامعه دینی شناسایی کرده است:

الف) هویت دینی اعتقادی

«اگر از هویت دینی اعتقادی انتظار اعتقاد به معنای حقیقی و راستین آن را داشته باشیم باید بگوییم که هویت اعتقادی، جز در هنگامه‌های تولد ادیان، به وجود نمی‌آید؛ چرا که در هنگامه‌های مذکور (صدر ادیان)، اولاً سطح اعتقاد به سطح دانش بوده است و در نتیجه اعتقاد دین در مصافی برابر، بر اعتقادات ضددینی و غیردینی پیروز شده است؛ ثانیاً در این پیروزی هیچ کاتالیزور و تسریع‌گر خارج از مدار وجود نداشته است. نه آیین و عرف، جبرکننده‌ی پنهان دین‌ورزی اجتماعی بوده است، و نه دولت و قدرت، اجبارگر رسمی و آشکار تکوین هویت دینی مذکور؛ بل موانع عمده‌ای بر سر راه ایجاد هویت مزبور ایجاد شده است...»

اما پس از تولد يك اعتقاد (از جمله اعتقادات دینی) به تدریج دفاع از آن اعتقاد نه يك کار انقلابی که کاری ارتجاعی می‌شود. در شرایطی که يك اعتقاد در نتیجه‌ی يك انقلاب (سیاسی یا فکری) متولد می‌شود، چگونه می‌توان از تبدیل آن به ارتجاع سخن گفت؟ مقصود ما از ارتجاع در اینجا نسبتی است که آن اعتقاد با رقیبان خود می‌یابد. او در مصاف با رقیبان خود چنان می‌کند که رقیبان دیروز با او می‌کردند و حتی در شرایط بحرانی با رقیبان درونی خود بدتر از رقیبان بیرون خود عمل می‌کند، به این معنا که باز تولیدکنندگان اعتقادات دینی را از خود می‌رانند، چرا که به تدریج در سطوح عالی اعتقاد مذکور، طبقه‌ای از نخبان حوزه قدرت یا معرفت شکل می‌گیرند که باز تولید اعتقاد دینی را در حکم کفر یا طغیان می‌شمارند و در نتیجه يك «ایدئولوژی» به ضد «ایدئولوژی» تبدیل می‌شود و از حرکت باز می‌ایستد دو دیگران را هم از حرکت انذار می‌دهد و تحذیر می‌کند. در چنین شرایطی حفظ هویت دینی موجود جامعه شرط بقای حاکمیت دینی موجود است و این دو نسبتی مستقیم با هم دارند. از آن پس، برخلاف شرایط تاسیس ایدئولوژی، ترویج ایدئولوژی دارای کاتالیزور حکومتی می‌شود و اعتقاد نه حول دانش که حول قدرت شکل می‌گیرد. در نتیجه، وجود آن اعتقاد و هویت اعتقادی نیز هم بسته وجود دولت و قدرت دینی است، چنانکه گمان می‌رود با زایل شدن دولت دینی هویت این جامعه نیز از دست رود.

از سوی دیگر، این هم بستگی دین و دولت دینی سبب می‌شود که هر نوع ناخشنودی و زدگی از دولت دینی به دین دولتی نیز تسری بیابد و چون یکی در معرض برافشاندن قرار گیرد، دیگری نیز چنین می‌گردد».^{۵۷}

چنین رویکردی به دین و به تبع آن به پایگاه دین در جامعه (= مسجد) را به‌طور واضح در سال‌های ابتدایی پیروزی انقلاب اسلامی ایران شاهد بودیم. مسجد در نقش شوراهای محلی ظهور پیدا کرد و حتی فراتر از آن بسیاری از سازمان‌های دولتی در فضای مسجد سعی در عرضه خدمات به جامعه نمودند. تشدید چنین اوضاعی را در دوران جنگ هشت ساله می‌توان مشاهده نمود.

اما با پیچیده‌تر شدن انتظارات از دولت و حکومت و بروز ضرورت‌های توسعه‌ای بخصوص در سال‌های پس از جنگ، و تغییر فضا و دید جامعه به حکومت، این نقش مسجد کم‌رنگ‌تر شد و مساجد در سلسله‌ی مراتب سازمان‌های حکومتی تنزل پیدا نمود و نقش‌های کنار به آن محول گردید.

به طور کلی نمودهای عینی تأثیر هویت دینی اعتقادی در نهاد دینی مسجد را در اشکال زیر می‌توان یافت مساجد کانون استقرار پایگاه‌های سازمانی حکومتی به نام «بسیج» می‌گردند یا در بسیاری مواقع حقوق شهروندی برای افرادی به رسمیت شناخته می‌شود که مساجد «صلاحیت» آنان را تأیید کنند، بودجه‌های دولتی برای مساجد در نظر گرفته می‌شود، انواع سازمان‌ها و وزارتخانه‌های دولتی دخیل در برنامه‌ریزی مساجد و نظارت بر آن می‌گردند و جز آن.

ب) هویت دینی آیینی

«اگر جامعه‌ای در رویکرد خود به سوی دین، آنچه را می‌خواهد در «آیین» بجوید، «هویت دینی» آن جامعه و «هویت دینی آیینی» نام دارد و مهم‌ترین صفت مشخصه جامعه مذکور عام بودن به آیین‌های دینی برشمرده خواهد شد. این رویکرد و لزوماً رویکرد خود آگاهی نیست و معمولاً در مقایسه با رویکردهای اعتقادی به دین متاخر است؛ چرا که پس از اعتقاد آوردن اعضای جامعه به دین، به تدریج دینی بودن ویژگی بدیهی آن جامعه تلقی می‌شود و در نتیجه امکان خروج آن جامعه از دین خود به خود محال می‌گردد؛ در این امکان محال، بیش از همه عرف نقش دارد. عرف با هضم دین به عنوان درون مایه‌ی خود، جرأت و جسارت عرف‌شکنی و سنت‌شکنی را از جامعه سلب می‌کند و نقطه‌ی آغاز آفرینش، نقطه‌ی خلق هویت کنونی بوده و قبلاً موجود نبوده است. در این جامعه همه مادرزاد دیندارند و هیچ کس پرسشی از چرایی و حتی چگونگی دینداری خود نمی‌کند، اما همه دینداری اینان در عمل به آداب دینی جلوه‌گر می‌شود و جد و جهدی در فهم دین به عمل نمی‌آید. هویت دینی آیینی مهم‌ترین پایگاه اجتماعی خویش را در میان «توده»ها می‌یابد و توده‌ها نیز مهم‌ترین عامل تداوم این هیئت در طول تاریخ به شمار می‌روند. نسبت هویتی دینی آیینی، با هویت دینی آرمانی، نسبتی دوگانه است؛ از سویی آنان دین را در کمال سادگی در می‌یابند، از این رو با ماهیت توده‌ای دین ارتباطی آشنا دارند، از سوی دیگر با افزودن خلیقات خویش بر دین آن را عوض می‌کنند و پیچیده و ناخالص می‌کنند. زنگار زمان بر دین آیینی بیش از هر نوع دیگر دین پیرایه می‌بندد. دین آیینی به آسانی در معرض برافتادن است، چرا که این نوع دین معمولاً از آن پیران سر به زیر است و چون مستند به دلیل و یقین نیست به سهولت مقهور رقیبان می‌شود».⁵⁸

نمودهای عینی چنین وضعی در جامعه‌ی التقاطی چون ایران، رقابت رادیو تلویزیون در برنامه‌های وعظ و خطابه و مداحی با مساجد است. اکنون شاهدیم که تلویزیون با عرضه‌ی مطلوب‌تر این محصولات به «توده»، مساجد را خالی نموده‌اند. در این زمینه روحانیت و متولیان مساجد هم با کم‌کاری و اغفال از تغییرات محیطی و حتی مشغول شدن به امورات حکومتی و اجرایی، قصوری نه چندان در خور اغماض داشته‌اند و با این اهمال خویش به بدعتی بسیار بزرگ رضا دادند و آن تنزل معنای دین و دین داری در جامعه به ادای صرف مناسک و آیین‌های عبادی چون عزاداری و مداحی و غیره است که البته این شکل از ادای مناسک حتی با اصل و فلسفه مناسبت‌های اجرای این آیین‌ها در تضاد و تناقض است. به عبارت دیگر در وضع کنونی جامعه، شواهد بسیار جدی وجود دارد که هویت دینی جامعه نه فقط از هویت ایمانی تنزل یافته بل حتی پایین‌تر از هویت اعتقادی، به هویت آیینی اکتفا شده است.

در آسیب‌شناسی این نوع دینداری کافی است هر فردی با اندک وجدان بیدار و عقل سلیم (حتی غیر مسلمان) از خود بپرسد آیا امام حسین علیه‌السلام بدین علت حماسه عظیم عاشورا را

خلق کرد که اکنون فقط در دهه‌ی عاشورا برای یادبودش این‌گونه مراسم برپا دارند و حتی لحظه‌ای هم از اهداف و نیت امام حسین از اقدام به چنان قیامی سخنی به میان نیاید؟ به راستی اکنون عملاً امام حسین در جامعه‌ی اسلامی نقشی چون مسیح را یافته است که کشته شد تا گناهان عزاداران را به دوش بکشد و آنان را از عذاب برهاند!! در این مورد، دردناک‌تر آن است که نقش مساجد را در ترویج فرهنگ اصیل عاشورا در قبل از انقلاب و دوران دفاع مقدس به یاد بیاوریم و آن وضع را با انحطاط کنونی مقایسه کنیم.

استاد مرتضی مطهری با دید بسیار تیزبین و نقاد خویش در نخستین ماه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در یکی از سخنرانی‌های خود می‌گوید: «نگاهی به وضع مسجد نشان می‌دهد که بعد از انقلاب، اغلب مساجد خلوت شده است. علت اولیه این امر این است که تا قبل از پیروزی انقلاب، مساجد به بهترین نحو، نقش انقلابی خود را انجام می‌دادند و در آنها همان مسائلی مطرح شد که مردم خواستار بودند. اما بعد از پیروزی، مساجد خود را با این تغییر هماهنگ نکردند. اکنون ضرورت احیای مسجد بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود. البته لازم است در کنار مساجد، رادیو و تلویزیون هم برنامه‌های مذهبی داشته باشند. احزاب اسلامی و کانون‌های تعلیمات سیاسی و مذهبی هم باید تشکیل شود. مردم از طریق این کانون‌ها می‌باید تعلیمات و آموزش‌های سیاسی ببینند؛ اما اگر همه این نهادها جای مسجد را بگیرند، آن وقت فاجعه پدید می‌آید. راه جلوگیری از این فاجعه تعطیلی این نهادها نیست. بل مساجد هستند که باید در وضع خود تجدید نظر کنند». (مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم) عجیب‌تر این است که این‌گونه رفتارهای متباین با سنت اصیل اسلامی از سوی نهادها و ارگان‌های داعیه‌دار دفاع از سنت و ارزش‌ها ترویج می‌گردد و یا حداقل به دیده‌ی اغماض نگریسته می‌شود؛ در حالی که همین نهادها و جمعیت‌ها در مقابل جرقه‌های فکری و اندیشه‌ای نقاد، با قدرت تمام مقابله می‌کنند و این حرکت‌های فکری را بر نمی‌تابند و با اعمال قدرت

سرکوبگرانه (و نه مقابله به مثل از راه خردورزی و دفاع عقلانی) با این تلاش‌ها برخورد می‌نمایند.

ج) هویت دینی ایمانی

«هویت دینی ایمانی اما بیش از هر چیز با «فردیت» انسان‌ها تناسب دارد و محصور در زمان و مکان خاصی نیست. این نوع هویت در هر زمان امکان بروز می‌یابد و در عین حال کمترین اثر را از زمان می‌یابد، چرا که عوامل مقوم خود را از خارج دین نمی‌جوید. دانش، قدرت، عرف و آیین، هیچ یک یگانه عامل موجهی هویت دینی ایمانی نیست. هر چند ایمان با هر یک از آنها نسبت‌هایی دارد، اما بسته و بنده آنها نیست. دخول دینداران و دین باوران به حوزه‌ی ایمان از مصدر جامعه (مانند دین آیینی) یا دولت (مانند دین اعتقادی، در مرحله ثانویه) نیست، بل هر فرد منفردا وارد عرصه‌ی دین می‌شود و پرسشگرانه از کفر می‌آغازد و احياناً به ایمان می‌رسد و از این لحاظ تا حدودی شبیه هویت دینی اعتقادی در مرحله‌ی اولیه (تأسیس اعتقاد) است. اما برخلاف هویت دینی اعتقادی، توافق دینداران در هویت دینی ایمانی با دین، توافقی اجمالی است نه تفصیلی. این توافق، توافق بر سر مبدأ و معاد است و نه الزاماً بر سر مسیر و طریق، چنانکه هویت اعتقادی ترسیم می‌کند.

هویت دینی ایمانی چون به میل - و نه اکراه - زاده می‌شود و چون از فرد به جامعه حرکت می‌کند، نه از جامعه یا دولت به فرد، سیری صدرصد طبیعی دارد. در جامعه‌ای که چنین هویتی زاده شود هیچ نیازی به ممیزی دولت بر عوامل ضد مذهب نیست. متضادترین رسانه‌ها با دین در ظل جامعه دینی ایمانی و در ظل حکمت دینی ایمانی اجازه‌ی حیات دارند و حتی به ادامه‌ی حیات تشویق می‌شوند، چرا که بر فرهی و فره‌مندی دین می‌افزایند؛ آن را به باز تولید و می‌دارند و نوآمد و نوروزگار می‌سازند. بنابراین، به طور طبیعی، «ایدئولوژی دینی» نیز از تبدیل به صور ارتجاعی ایدئولوژی (= هویت دینی اعتقادی) در امان خواهد ماند، چرا که در تمام دوران حاکمیت خود از رقابتی برابر حمایت می‌کند؛ و از بر باد رفتن ایمان مردم و قدرت خود در هراس نیست؛ چون می‌پندارد که اگر ایمانی بر باد رفتنی است دیر یا زود بر باد خواهد رفت و اگر ایمان سست بنیاد مذکور چنان گذرا باشد، قدرت مسیوق بدان نیز دو چندان گذرا خواهد بود. چنین هویتی در حقیقت برخاسته از معرفتی است که فهم را با نسبت محک می‌زند و معتقد است که نمی‌توان هیچ عقیده‌ی باطلی را از گزند حق در امان داشت. بنابراین شاید بتوان گفت هویت دینی ایمانی دیرپاترین و پویاترین نوع هویت دینی است»^{۵۹}.

ضرورت چنین رویکردی به مساجد و در کل مسئله دین و دیانت در جامعه‌ی امروزی، بیش از هر چیزی در ماهیت «جهان امروز» نهفته است. عصر امروز مشخصه‌های بارزی چون عصر پایان ایدئولوژی‌ها، چالش‌های معرفت شناختی، گسترش ارتباطات (که دنیا را به دهکده‌ای تبدیل کرده است) و رقابت برابر و نابرابر فرهنگ‌ها در سطح جهانی، دارد. بشر امروز هم‌اکنون وسعت دیدی به پهنای همه دنیا و تاریخ یافته است و به مدد ارتباطات جهانی، گزینه‌های بسیار متنوعی را نه فقط در اقتصاد که در پی آن در همه ابعاد دیگر زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره امروزی یافته است به گونه‌ای که گاهی آدمی دچار سر درگمی در انتخاب مقصود خویش می‌گردد... هر متاعی برای عرضه، و هیچ قدرتی برای تحمیل ندارد، بل باید با رقابت با دیگر عرضه کنندگان، انسان آزاد امروزی را قانع کند. در این فضا حتی «توسعه» (= چالش بنیادین جوامعی چون ایران) نیز «به مثابه آزادی» معنا می‌گردد و راه توسعه از مسیر آزادی می‌گذرد. به عبارتی دیگر «توسعه عصاره امکان‌های آزادی است»^{۶۰}.

پویایی نهفته در چنین رویکردی به دین و توسعه می‌تواند برای هر جامعه توسعه نیافته، چون ایران، مدلی بومی از توسعه را به ارمغان آورد. بنابراین ما نیز مدل مطلوب کارکرد (رسالت) مساجد را نیز با توجه به این رویکرد دینی مطرح خواهیم کرد. (نگاره ۱ - جامعه، هویت دینی و پیامدهای آن).

۷- ۲) نتیجه

مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر، ناکارآمد شدن نقش آن در جامعه‌ی سرگردان میان سنت و تجدد است. کسادگی و از رونق افتادگی کنونی شایع در مساجد از آن روست که در دو دهه‌ی اخیر تغییرات محیطی چشم‌گیری در جامعه رخ داده است: تمایل به بهره‌گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آنها هم نیست) در جامعه‌ی سنتی باعث گردیده تا مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد، حال آنکه مشابه چنین مظاهری در پرتو سنت اصیل اسلامی موجود بوده است. در این صورت به علت پیاده شدن الگوهای اجتماعی متجدد، کارکردهای اجتماعی نهادهای سنتی به نهادهای مدرن تحویل شد، بدون آنکه برای ظرفیت

۵۹ . فوجانی: ۱۸۲، ۱۳۷۹ ش .

۶۰ . سن: ۳۳۱، ۱۳۸۱ ش .

خالی شده نهادهای سنتی تدبیری اندیشیده شود. در عین حال مساجد و متولیان مساجد که برابر این رخدادهای شگرف محیطی، بی توجه بوده و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و هنگامی که نبود اقبال عموم را حس کردند به جای جست‌وجوی علت اصلی، معلولها را دیدند و سعی در مبارزه با معلولها نمودند. حتی در این راه، دچار خطای ادراکی شده و گاهی دین‌گریزی! را در جامعه علت نبود اقبال به مساجد برشمردند در حالی که تحقیقات علمی نشان دهنده مطالب دیگری است و آن اینکه میزان دین‌داری در جامعه بسیار بالا است، اما تجلی و نوع دینداری در مقایسه با گذشته تفاوت یافته است و جامعه به ویژه نسل جوان در پی الگوهای ایمانی هویت دینی برای خویش هستند، اما متأسفانه مساجد به‌عنوان مراکز دینی از پاسخ‌گویی به چنین نیازی عاجزند.

مؤید این ادعا گزارش آماری وزیر فرهنگ و ارشاد در اجلاس سراسری نماز در اصفهان است که نکات برجسته آن در ذیل مطرح می‌شود:

«در حوزه‌ی باورها و اعتقادات (پای‌بندی‌هایی مثل توحید و آخرت، ایمان به غیب و تجربه‌ی دینی) ۹۴ درصد مردم به صراحت بر اعتقادات دینی خود تأکید کرده‌اند و شش درصد بقیه نیز به طور مطلق این باورها را انکار نکرده‌اند.

در باب شکل مناسکی (=رفتاری) دینداری و ظهور و بروز باورها، نسبت مستقیمی بین نوع فعالیت مذهبی و سطح سواد به چشم می‌خورد. برای نمونه، هرچه سطح سواد در افراد افزایش پیدا می‌کند خواندن قرآن بیشتر می‌شود، در حالی که این نسبت در رفتن به جلسه‌ی قرآن روند نزولی می‌یابد. این امر می‌تواند ناشی از گسترش فردیت در وضع کنونی جامعه و عالم باشد و یا از این امر ناشی شود که جلسات دینی و مذهبی ما متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی متحول نشده‌اند و یا آموزش قرآن با شیوه‌هایی جدید نیازی به رفتن به جلسه‌ی قرآن برای آموختن ندارد. شاید یکی از علت‌های این است که ما متناسب با شرایط جدید اجتماعی امکانات، نهادها و تشکلهای جدیدی را طراحی نکرده و یا برای شکل‌گیری آن سیاست‌های مشخصی طراحی نکرده‌ایم و غیره فرد با سواد بیشتر در جلسات سخنرانی شرکت می‌کند، در حالی که سایر افراد بیشتر به مجالس عزاداری (بدون سخنرانی) می‌روند. تحصیل‌کردگان در برنامه‌های مذهبی در محل کار بیشتر حضور پیدا می‌کنند. در حالی که افراد با سطح تحصیلات پایین‌تر بیشتر در نماز جماعت مساجد شرکت می‌کنند. البته این قاعده کلی نیست و برخی مساجد با توجه به موقعیت مکانی و یا شأنیت علمی امام جماعت، پایگاه تحصیل کرده‌هاست.»

بنابراین می‌توان فرآیند بروز چالش‌های کنونی در مساجد را در مدل زیر خلاصه نمود:

نمودار ۱) فرآیند بروز چالش‌های کنونی مساجد.

بسیاری از ضعف‌هایی که در تحقیقات میدانی به آنها اشاره شده است، همگی شاید معلول‌های چنین علل و شرایطی باشند. «ایراد به نحوه‌ی عملکرد هیئت‌های امنا و چگونگی نگرش‌ها و دیدگاه‌های اعضا به مسائل روز جامعه، ارجحیت یافتن تعهد بر تخصص به میزانی که کارایی اعضای مسجد را مورد سؤال قرار داده است و نمی‌تواند معیارهای قابل قبولی برای هدف مهم عبادتگاه‌های مسلمانان، یعنی جذب و تربیت نسل جدید باشد، خطیبان ناآگاه به مسائل روز که به جای طرح پرسش‌ها و نیازهای جوانان و دادن پاسخ‌های منطقی به آنها، این پرسش‌ها را بر نمی‌تابند، پرداختن به مراسم سنتی عزاداری و روضه‌خوانی به شکل و شمایل دو یا سه دهه پیش (فارغ از محتوای آن) کیفیت و کمیت بسیار نامطلوب کتابخانه‌های اکثر مساجد (در مقایسه با کتابخانه‌های دیگر در جامعه) برنامه‌هایی که فقط برای پیران قابل استفاده است (و نه جوانان امروز در عصر اطلاعات) و در نهایت برخورد نامناسب و ناشی از ساختار سلسله‌مراتبی نظامی ارگان بسیج با بسیاری از مخاطبان» همگی به این سبب است که «ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد در سال‌های گذشته به گونه‌ای بوده که هم پای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تا حد زیادی، سنتی باقی مانده است. متأسفانه تفکر رایج در مساجد این بوده که جوانی که شایستگی آمدن به مسجد و شرکت در نماز جماعت و گوش سپردن به مجالس وعظ و تذکر را ندارد، بهتر آن است که نیاید و به هر جا که می‌خواهد برود؛ مسجد باید از وجود جوانان بد فکر و بد کردار پاک باشد. این طرز فکر، اردوی مقابل مساجد را تقویت کرده و مساجد را دچار ضعف بیشتری نموده است. در نتیجه مساجد که روزگاری مرکز بحث و درس و تعلیم و عبادت، مذاکره و مباحثه‌ی علمی و دینی و اجتماعی بوده، اکنون به عبادتگاه‌های فصلی تبدیل شده است. جاهایی که فقط چند روز محدود در سال شلوغ است و بعضی از آنها توفیق آن را دارند که در بیشتر روزهای سال، نماز مغرب و عشا را با جماعتی چند نفره یا چند ده تن برگزار کنند.»^{۶۱}

در همین معدود روزهای پر ازدحام مساجد نیز شاهدیم که چهره‌ی خشک و عبوسی از دین توسط متولیان معرفی دین به جامعه عرضه می‌گردد. اکثر مراسم مساجد به مجالس ترحیم و عزا محدود می‌گردند. گویا فراموش کرده‌ایم که «مسجد متعلق به زنده‌های در مانده از مادیات هم هست».

از بعدی دیگر، وضع موجود مساجد را با توجه به انواع هویت‌های دینی نیز می‌توان تحلیل نمود. با این رویکرد، باید اذعان نمود که هویت دینی در جامعه کنونی، از نوع هویت دینی اعتقادی و هویت دینی رفتاری است و تاکنون هویت دین مبتنی بر ایمان در جامعه شکل نگرفته است. مدل زیر، جایگاه مساجد را در جامعه با توجه به این دو نوع هویت دینی نمایش می‌دهد.

نمودار ۲) جایگاه مساجد با توجه به هویت های دینی.

مساجد کنونی در جامعه طبق مدل به علت محدود نبودن عملکردشان در هر يك از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اغلب در حیطه‌ی دایره‌ی مشخص شده قرار می‌گیرند و به ندرت ممکن است مساجدی در نقاط حدی مدل وجود داشته باشد. علت این امر نیز به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه بر اثر تکرار مداوم مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه در برابر متغیر مداخله‌گر در مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» حساس شده و در پی راهکاری برای خروج از این فرآیند است. این وضع می‌تواند علامت وجود آمادگی برای تغییر در جامعه در مسائل مربوط به حوزه‌ی دین و مراکز دینی باشد که باید به عنوان فرصتی برای تغییرات مطلوب توسط نخبگان و برنامه‌ریزان جامعه درک و از آن کمال استفاده شود.

۸- ۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان يك NGO

با توجه به ادبیات پیش گفته، مدل مطلوب مسجد به عنوان يك سازمان داوطلبانه غیرانتفاعی و غیردولتی از نظر محقق، بر مبنای مدل مدیریت استراتژیک شایان طراحی است.

نمودار ۳) مدل مدیریت راهبردی (استراتژیک) مساجد

بر مبنای این مدل، مسجد به عنوان يك NGO در هر منطقه جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به صورت داوطلبانه به وجود می‌آید. چشم‌انداز مساجد در وضع مطلوب، فعالیت در هر جامعه دارای هویت دینی مبتنی بر ایمان است. چنین مسجدی دارای کارکرد (Function به معنای علوم اجتماعی) یا همان رسالت (Mission به معنای علم مدیریت) «کمک به تعالی انسان‌ها» است. مطابق با نظریه‌ی سلسله مراتب نیازهای مازلو، «رسالت» مسجد کمک به برآورده شدن نیازهای طبقه‌ی «خودشکوفایی» است. این «نیاز خودشکوفایی» در دو بعد قابل بسط است:

الف) در بُعد اعمال نیایشی

در بُعد نیایشی که یکی از جنبه‌های بسیار مهم نیاز خودشکوفایی است، مساجد می‌باید به «شکل‌گیری هویت دینی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کنند. مساجد به عنوان سازمانی داوطلبانه با ایجاد يك بستر مشارکتی و فراهم کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسش درباره چالش‌های امروزی دین، سعی در حل چالش‌های دین‌داری در دنیای معاصر می‌نمایند. این چالش‌ها برای مساجد به عنوان يك NGO ماهیتی دو گانه دارند. از طرفی «تهدید» محسوب می‌گردند، اما از بعدی دیگر به سبب آنکه زمینه را برای ایجاد هویت دینی مبتنی بر ایمان فراهم می‌کنند، باید «فرصت» تلقی شوند. از طرفی «تهدید» اصلی برای مساجد، تبلیغ و گسترش هویت دینی آیینی از سوی بعضی منابع و تربیون‌هاست که دین را از ماهیت غنی خویش تهی می‌سازد و آن را مختص بعضی ایام و مناسبت‌ها می‌گرداند.

مهم‌ترین نقطه‌ی قوت مسجد، همانا دارا بودن ماهیت به عنوان یگانه پایگاه دینی اسلام در جامعه است که افراد جامعه از مسجد به عنوان چنین پایگاهی انتظار دارند تا هویت دینی‌شان را شکل دهد. باید توجه نمود که انزوای کنونی مساجد نه به علت قدرت رقاباتی چون تلویزیون و دیگر رسانه‌های عمومی است، بل نشانگر فقدان استفاده‌ی بهینه مساجد از چنین نقطه قوتی است. ایجاد بستر مناسب برای پاسخ‌گویی به چالش‌های طرح شده در برابر دین و دین‌داری، با انواع ابزارها و روش‌ها، از جمله «مدیریت مشارکتی و سیستم پیشنهادها» و همچنین رعایت اصول «مشتری‌مداری» نقاط «قوت» مسجد به عنوان NGO را تقویت خواهند نمود.

در اوضاع کنونی، ناآگاهی ائمه جماعات از مسائل مبتلا به روز اجتماع در حیطه‌ی دین، و یا بدتر از آن طرد و انکار طرح کنندگان سؤالات و چالش‌ها در باره‌ی دین و دین‌داری، عمل کردن صرف به وظایف سنتی و ناکارکرد شده از نظر اجتماعی در این بعد، نقاط عمده‌ی «ضعف» مسجد را تشکیل می‌دهند، چرا که با چنین عملکردی، نهایتاً مساجد تبدیل به پایگاه‌های ترویج هویت دینی اعتقادی و یا آیینی خواهند شد که ادامه‌ی کار مساجد با حفظ چنین موقعیتی نه فقط آن را به موقعیت درخور شانس باز نمی‌گرداند، بل با توجه به تغییرات محیطی گسترده در سطح جهانی (آن طور که ذکر آن رفت) این کار هم چون سر به زیر برف بردن است.

ب) در بُعد فعالیت های غیر نیایشی

در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی، باز هم مبتنی بر يك بستر مشارکتی و آزادی‌گرایانه، اعضای داوطلبانه مسجد به عنوان يك NGO در قالب مدل مدیریت استراتژیک، به هر نوع فعالیتی که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند، دست می‌زنند. سازمان با شناسایی استراتژیک قابلیت‌ها و توانایی‌های اعضای خودشکوفای خود، زمینه را برای ارضای این نیازها از طریق فعالیت‌های داوطلبانه فراهم می‌سازد به طوری که این فعالیت‌ها در تحقق رفع نیازهای استراتژیک اعضای دیگر سازمان که در طبقات پایین‌تر سلسله مراتب مازلو قرار دارند، باشد، تا به صورت تدریجی با برطرف شدن این نیازها در آنان، «نیازهای خودشکوفایی» در این دسته از اعضا نیز به مرحله بروز برسند.

در این زمینه برخی از «نقاط قوت» مساجد را می‌توان به‌گونه‌ی زیر بیان کرد:

- پایگاه دینی بودن مسجد؛
  - «عبادت» شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین؛
  - وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای اجرای خدمات داوطلبانه در مسجد.
- برای دستیابی به اهداف «سازمان مسجد» در این بُعد، مسجد و دست‌اندرکاران آن باید سعی کنند این «نقاط ضعف» ذیل را اصلاح کنند:
- فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جانبی مسجد؛
  - ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری؛
  - ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی؛
  - مشارکت ندادن اعضا در نیازسنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزش‌یابی و غیره؛
  - عدم رعایت اصول مشترک مدیریتی؛
  - فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.
- همچنین کارایی نداشتن و اثر بخشی بسیاری از سازمان‌ها و نهادهای موجود در جامعه نیز ممکن است به عنوان «فرصتی» برای مسجد تلقی گردد تا با استفاده از نقاط قوت خود، در پی تکمیل خلأهای موجود، اعضای خود را به سمت «تعالی انسانی» سوق دهد.
- در این راستا وجود ساختار سلسله‌مراتبی در سازماندهی مساجد از سوی دولت، مداخله ارگان‌های متعدد در امور مساجد چون «مرکز رسیدگی به امور مساجد»، «وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی»، «بسیج»، «سازمان حج و اوقاف و زیارت» و بسیاری دیگر از نهادها و ارگان‌های دولتی به مثابه «تهدید» برای «مسجد به عنوان يك سازمان داوطلبانه» به شمار می‌روند، چرا که زمینه‌ی ایجاد احساس تعلق گروهی به سازمان داوطلبانه‌ی مسجد را در اعضا از بین می‌برد. برای رفع این تهدیدات ضروری به نظر می‌رسد تا تمامی مساجد فعال با تشکیل يك شبکه و کل واحد و منسجم فعالیت نمایند تا زمینه مداخله‌ی ارگان‌های متعدد در امور گوناگون مساجد از میان برود.
- رهبری و هدایت تمام این مراحل (که خطرناک‌ترین فعالیت است) بر عهده‌ی «امام جماعت» به عنوان مدیر NGO در نقشی «رهبر سازمان» است. «امام جماعت» در این نقش بایسته است با کسب خصوصیات رهبری و اجرای بهینه‌ی این نقش، این فعالیت‌ها را رهبری کند.

فصل سوم: متدولوژی تحقیق

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به سؤال تحقیق ذیل جواب داد:

مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کارکردهای (= رسالت‌های) هر مسجد موفق در دو بُعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی در چه وضعی قرار دارند؟

۱- ۲) جامعه‌ی آماری تحقیق

جامعه‌ی آماری این تحقیق، مساجد موفق تهران بزرگ در سال ۱۳۸۳ ش است. مساجد موفق در این تحقیق عبارت‌اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران به عنوان مساجد موفق شناخته می‌شوند.

۲- ۲) نمونه‌ی آماری تحقیق

نمونه‌ی آماری این تحقیق نیز عبارت‌اند از تعداد ده مسجد انتخابی از میان این مساجد موفق که «مرکز رسیدگی به امور مساجد» معرفی کرده است. سعی شد تا نمونه‌ی آماری به صورت خوشه‌ای معرفی شده باشند به نحوی که دو مسجد در هر منطقه‌ی شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز تهران بزرگ مورد بررسی قرار گیرند؛ اما با کمال تأسف از میان ده مسجد انتخاب شده، تعداد شش مسجد به علل گوناگون، حاضر به همکاری نشدند و یا پرسشنامه‌های توزیع شده به صورت بسیار ناقص و مخدوش برگشت داده شد که به ناچار حذف شدند. بنابراین چهار مسجد باقی مانده نیز فقط به صورت «مطالعه موردی» (Case Study) بررسی گشتند.

مساجد فوق عبارت‌اند از:

مسجد اکباتان: واقع در میدان امام خمینی، خیابان اکباتان، مسجد بازار.

مسجد جامع نارمك: واقع در میدان نارمك، مسجد منطقه بازار.
مسجد سيد الشهداء: واقع در شهرک فرهنگیان، مسجد منطقه مسكونی.

۲-۲) روش جمع‌آوری اطلاعات

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسشنامه‌ای که میان «دست اندکاران» و «شرکت‌کنندگان در فعالیتهای نیایشی و غیرنیایشی» این مساجد توزیع گردید، گردآوری شد. بدین طریق امکان مقایسه‌ی پاسخ‌های دو گروه «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» نیز فراهم آمد.

۱-۲-۲) متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیت‌های نیایشی

در باره «فعالیت‌های نیایشی» مسجد میزان توفیق مسجد، در پاسخگویی به سه چالش مطرح در رابر دین در عصر حاضر و سه نیاز عمده انسان‌ها (به شرح زیر) مورد سنجش قرار گرفت:

- ۱- حل چالش علم و دین (= سوالات ۱۱ و ۶)
- ۲- حل چالش دین و سیاست (= سوالات ۱۰ و ۵)
- ۳- حل چالش دین و توسعه (= سؤال ۴)
- ۴- کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر
شامل متغیرهای فرعی زیر:
  - ۱- میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (= سؤال ۱۴)
  - ۲- ایجاد تعلق گروهی به مسجد (= سؤال ۲)
  - ۳- ایجاد حس خوش‌بینی و اعتماد به دیگران (= سؤال ۹)
  - ۵- برآوردن نیاز به پرستش
شامل متغیرهای فرعی زیر:
    - ۱- میزان ارضای نیاز به پرستش با شرکت در مراسم (= سؤال ۸)
    - ۲- نحوه برگزاری مراسم (= سؤال ۱۳)
    - ۳- میزان استفاده از مفاهیم ادعیه در زندگی روزانه (= سؤال ۱۲)
    - ۴- علل حضور در مراسم‌های نیایشی مسجد (= سؤال ۳)
    - ۶- برآوردن نیاز به آرامش
شامل متغیرهای فرعی زیر:
      - ۱- ۶-۱) صبر در برابر مشکلات (= سؤال ۱)
      - ۲- ۶-۲) توکل در امور (= سؤال ۱)
      - ۳- ۶-۳) تسهیل در برقراری روابط اجتماعی (= سؤال ۱)
      - ۴- ۶-۴) امید به زندگی (= سؤال ۱)
      - ۵- ۶-۵) اعتماد به نفس (= سؤال ۱)
      - ۶- ۶-۶) میزان تأثیر مسجد در دستیابی به آرامش (= سؤال ۷)

فرض محقق بر این است که مساجدی که دارای نحوه‌ی عملکرد مطلوبی در مورد این شش متغیر باشند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و استراتژیک در تحقق ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان فعالیت می‌کنند و چالش‌های عمده‌ی مطروح در حوزه دین را می‌شناسند و درصدد چاره‌اندیشی‌اند.

۲-۲-۲) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی

از آنجا که مساجد معرفی شده، مساجدی هستند که موفق شناخته شده‌اند و فعالیت جنبی متعددی دارند، چهار ویژگی يك فعالیت استراتژیک در باره این فعالیت‌ها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد مساجد موفق کنونی تا چه حد به صورت استراتژیک، فعالیت‌های جنبی خویش را تعیین و اجرا می‌کنند؟

این چهار ویژگی عبارت‌اند از:

- ۱- میزان مشارکتی بودن فعالیت‌ها: شامل متغیرهای فرعی ذیل
  - ۱- ۱) دستوری نبودن فعالیت‌ها و متاثر نبودن از نهادهای سیاسی (= سوالات ۳۲ و ۲۹ و ۲۱)
  - ۲- ۱) مشارکت در برنامه‌ریزی فعالیت‌ها (= سؤال ۲۴)
  - ۳- ۱) مشارکت در اجرای برنامه‌ها (= سؤال ۳۳)
  - ۴- ۱) مشارکت در تأمین مالی برنامه‌ها (= سؤال ۳۰)
  - ۵- ۱) امکان طرح هر نوع سؤال (= سؤال ۱۵)
- ۲- میزان رعایت اصل مشتری مداری: شامل متغیرهای فرعی زیر:
  - ۱- ۲) وجود امکانات جنبی رفاهی مطلوب (= سوالات ۲۳ و ۲۰)
  - ۲- ۲) برخورد خوب مسئولین مسجد (= سؤال ۱۸)
  - ۳- ۲) ارزیابی مبتنی بر نظر مشتریان (= سوالات ۳۱ و ۲۶)
  - ۴- ۲) شناسایی عوامل دفع غیرمشتریان و اهتمام به رفع آنها (= سوالات ۲۸ و ۱۶)
- ۳- میزان نیازسنجی در اجرای فعالیت‌ها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱ - ۲) میزان استفاده از خدمات تخصیص یافته در مسجد (= سؤال ۲۲)
 ۲ - ۲) میزان رفع نیاز از استفاده‌کنندگان از خدمات مسجد (= سؤال ۲۷)
 ۴ - میزان جامع‌نگری در اجرای فعالیت‌ها: شامل متغیرهای فرعی زیر:
 ۱ - ۴) هماهنگ بودن بخش‌های مسجد (= سؤال ۲۵)
 ۲ - ۴) بسط دادن به تمام طیف‌های سنی در عرضه خدمات (= سؤال ۱۷)
 باز هم فرض محقق براین نهاده شده است که رعایت این ویژگی‌ها و اصول در تعیین و اجرای فعالیت‌های غیرنیایشی در مسجد باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آنها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله مراتب نیازهای مازلو می‌گردد.

۴ - ۲) نحوه‌ی تحلیل پرسشنامه

برای پرسشنامه طرح شده، ۱۲۰ امتیاز در نظر گرفته شد. هر یک از ابعاد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیر نیایشی شصت امتیاز دارند.
 هر یک از شش متغیر مورد پرسش در بعد فعالیت‌های نیایشی دارای ده امتیاز هستند که این ده امتیاز به صورت مساوی بین سؤال‌های هر متغیر توزیع گردید. به نحوی که مسجدی که در بعد فعالیت‌های نیایشی، عملکرد کاملاً مطلوب داشته باشد، شصت امتیاز به دست می‌آورد.
 در بعد فعالیت‌های غیرنیایشی نیز به هر یک از چهار ویژگی مورد سنجش پانزده امتیاز تخصیص داده شد که بین سؤال‌های هر ویژگی، به‌طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد نیز دارای عملکرد کاملاً مطلوب باشد، شصت امتیاز به دست می‌آورد.
 شایان ذکر است که سؤالات ده و یازده سؤالات کنترلی هستند. سؤالات نوزده و ۲۸، سؤالات باز است و سؤال شانزده به منظور کمک به تحلیل کامل‌تر سؤال ۲۸ در نظر گرفته شده است که به علت محدودیت زمانی، امکان استفاده از این دو سؤال نبود. همچنین سؤال ۲۹ حذف گردید.

۵ - ۲) پایایی و روایی پرسشنامه

به علت محدودیت زمانی در سنجش پایایی و روایی پرسشنامه به استفاده از دیدگاه‌های استاد راهنما اکتفا گردید.

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱ - ۴) مقدمه

در هر مسجد حدود سی پرسشنامه میان نمازگزاران و پنج پرسشنامه میان متولیان (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امناء و دست‌اندرکاران پایگاه بسیج در مسجد) توزیع گردید. میزان پرسشنامه‌های صحیح برگشتی در هر مورد، هنگام ارائه نمودارها ذکر می‌گردد.
 در این فصل، ابتدا به ترتیب هر مسجد، نمودارهای میزان امتیازات کسب شده برحسب اجزای دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی (به درصد) و همچنین میانگین کل این دو بعد از دید نمازگزاران و متولیان آن مسجد طرح می‌گردد.
 سپس میزان معناداری تفاوت میان نگرش‌های نمازگزاران و متولیان هر مسجد در باره‌ی میانگین فعالیت‌های نیایشی و غیرنیایشی با استفاده از آزمون T-Student و طبق فرمول‌های ذیل تعیین درجه‌ی آزادی و آماره آزمون T سنجش می‌گردد. آزمون T انجام شده در هر مورد از نوع آزمون دو طرفه با میزان خطای می‌باشد. علت استفاده از این فرمول‌ها نیز کمتر بودن حجم نمونه‌های اخذ شده‌ی نمازگزاران و متولیان از سی، کمتر بودن درجه‌های آزادی در هر آزمون از سی و همچنین فرض برابر نبودن واریانس‌های دو جامعه آماری نمازگزاران و متولیان در هر مسجد است.^{۶۲}

فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهاد

۱ - ۵) مقدمه

هدف کلی از اجرای این تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدیریت مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه از طریق اجرای تحقیق کتاب خانه‌ای و سپس توصیف مساجد موفق کنونی (که الزاماً از نظر مدل به دست آمده موفق نیستند) طبق مدل با استفاده از روش پیمایشی است. به عبارت دیگر محقق تلاش دارد تا به سؤالات ذیل این تحقیق پاسخ دهد:
 ۱ - مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیردولتی و غیرانتفاعی از نوع مذهبی در جامعه‌ی کنونی ایران چه کارکردها (رسالت‌ها)ی مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟
 ۲ - مساجد کنونی موفق، به ایفای کدام یک از این کارکردها (رسالت‌ها) می‌پردازند؟

۲ - ۵) نتایج تحقیق

درخصوص سؤال اول، با بررسی ادبیات نظری تحقیق، محقق به دو مدل در تبیین علت رخوت

و انزوای کنونی مساجد دست یافت و سپس مدل مدیریت استراتژیک را برای برون رفت از این وضع برای مساجد به عنوان يك NGO پیشنهاد نمود. (به فصل سوم مراجعه کنید)
اما در باره سؤال دوم نیز، محقق با عملیاتی کردن مدل مدیریت استراتژیک در دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی نمود. نتایج حاصل از این مطالعه را می‌توان به صورت ذیل بیان کرد:

۱ - ۲ - ۵) در هر دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی امتیازات کسب شده هر مسجد کمی بیش از حد متوسط و در حدود شصت درصد کل امتیاز در نظر گرفته شده است؛ بنابراین حدس محقق مبنی بر حدی نبودن میزان موفقیت این مساجد، به حقیقت نزدیک است. این امر می‌تواند ناشی از علل گوناگون باشد که محقق دو علت را مهمتر می‌داند:
الف) همان‌گونه که در فصل سوم هم بیان شد، آگاهی و بینش نسبی جامعه (بعد از تجربه ۲۵ ساله فعالیت مساجد در این شرایط) در خصوص امکان توفیق مساجد در چارچوب شرایط فعلی و با فعالیت‌های کنونی، افزایش یافته است.

افکار عمومی جامعه (و به تبع، افکار دست‌اندرکاران این مساجد موفق) به لحاظ تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش‌ها» در برابر متغیر مداخله‌گر آن مدل حساس شده و در مراحل ابتدایی تغییر در نگرش به سر می‌برد. این آگاهی تا بدانجاست که میان نگرش نمازگزاران و متولیان مساجد مورد بررسی، (بجز يك مورد) تفاوت خاصی دیده نشده است و هر دو گروه با ضریب اطمینان بسیار بالایی (۹۰ درصد) هم رأی هستند. همان‌گونه که پیش از این هم ذکر شد، این وضع باید در قالب فرصتی برای نخبگان و برنامه‌ریزان دست‌اندرکار تلقی شود تا به طرحی نو، این تغییر را به سوی وضع مطلوب با حداکثر سرعت و حداقل هزینه پیش ببرند.

ب) تفاوت تعریف مساجد موفق از دید مدل عرضه شده‌ی پژوهشگر با تعریف «مرکز رسیدگی به امور مساجد» نیز ممکن است از جمله عوامل عدم کسب امتیازات بالا در موارد بررسی شده باشد.

۲ - ۲ - ۵) مساجد کنونی و از جمله مساجد بررسی شده به عنوان مساجد موفق، در قالب هویت دینی آیینی و یا حداکثر هویت دینی اعتقادی فعالیت می‌کنند، اما تا رسیدن به مقامی در خور شأن مسجد در جامعه‌ی دارای هویت دینی مبتنی بر ایمان، راه بسیار دشوار و طولانی در پیش دارند.

۳ - ۲ - ۵) آماده نبودن بسیاری از مساجد برای بررسی وضع موجود (که در این تحقیق به صورت همکاری نکردن شش مسجد از ده مسجد نمونه آماری بروز کرد) نشان از نضج نگرفتن فرهنگ استفاده از پژوهش و تحقیق و رویکرد علمی برای شناسایی و حل مشکلات موجود دارد. البته این مشکل در سطح کلان‌تر جامعه نیز شایع است. کمک به برقراری چنین فرهنگی، ممکن است نقشی بسیار اثرگذار در میزان آمادگی برای تغییر داشته باشد.

۴ - ۲ - ۵) براساس اطلاعات غیررسمی به دست آمده در طول تحقیق (نحوه‌ی برخورد دست‌اندرکاران مساجد در مقابل تحقیق و بالآخر پرسشنامه و غیره) باید گفت که دست‌اندرکاران امور مساجد در خصوص مدل کارکرد (= رسالت) مطلوب مسجد به عنوان NGO بسیار ناآگاه هستند و حتی مقاومت نشان می‌دهند.

۳ - ۵) پیشنهادها

پیشنهاد بنیادی محقق براساس این تحقیق، فرهنگ‌سازی به همّت همه‌ی نهادهای فرهنگ‌ساز جامعه برای ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان در الگوی بومی توسعه است. در این راستا مساجد به عنوان یگانه پایگاه دینی به رسمیت شناخته شده از طرف دین مبین اسلام، «رسالتی» بسیار مهم دارند. بنابراین:

۱) میزان آگاهی دست‌اندرکاران امور مساجد در خصوص تغییرات محیطی و علل آن باید افزایش یابد.

۲) تغییر بنیادی در نگرش دست‌اندرکاران امور مساجد در باره جایگاه دین و مسجد در جامعه براساس مدل هویت دینی مبتنی بر ایمان و ارتباط آن با توسعه باید صورت گیرد.

۳) در این راه، از جمله ابزارهای مهم، استفاده از مدیریت استراتژیک برای مساجد است. بدین علت باید با برنامه‌های آموزشی اثر بخش، این مدل به دست‌اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.

۴) پیش شرط فعالیت مساجد به عنوان يك سازمان داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه‌ریزی و مدیریت آن است. بدین منظور باید ابزارهای پذیرش، جلب، مدیریت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا در آن، به دست‌اندرکاران امور مساجد بالآخر ائمه‌ی جماعات آموزش داده شود. آموزشی اثر بخش است که آموزش گیرندگان درباره‌ی مفید بودن مواد مورد آموزش اعتقاد داشته باشند و این امر نیز از طریق نهادینه شدن فرهنگ مشارکت میسر است.

۴ - ۵) محدودیت‌های تحقیق

۱ - ۴ - ۵) در طراحی مدل کارکردها و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مساجد، لازم می‌نمود که از نظر خبرگان علوم اجتماعی و علوم مدیریت استفاده گردد. متأسفانه به علت ضیق وقت امکان چنین کاری وجود نداشت.

۲ - ۴ - ۵) جامعه‌ی آماری این تحقیق، مساجد موفق در تهران است. جا دارد، چنین تحقیقی در جامعه‌ی آماری همه مساجد ایران انجام شود که این امر به علت فقدان امکانات و پشتیبانی‌های لازم، برای محقق میسر نبوده است.

۳ - ۴ - ۵) در جامعه‌ی آماری اتخاذ شده مساجد موفق عبارت‌اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» به عنوان مساجد موفق شناخته شده‌اند. تعریف مرکز مزبور از مساجد موفق امکان دارد با تعریف مسجد موفق به عنوان يك NGO طبق مدل دست یافته مطابقت نداشته باشد.

۴ - ۴ - ۵) به علت ضیق وقت امکان سنجش مفصل و علمی روایی و پایانی پرسشنامه این تحقیق با روش‌های آماری و کیفی طبق الگوهای روش تحقیق، موجود نبود.

۵ - ۴ - ۵) همکاری نکردن مناسب مساجد معرفی شده از سوی مرکز رسیدگی به امور مساجد، باعث شد تا روند تحقیق به سمت مطالعه‌ی موردی (Case Study) تغییر یابد و امکان تعمیم نمونه‌ی آماری به جامعه‌ی آماری، فراهم نگردد.

۵ - ۵) پیشنهادهایی برای موضوعات تحقیقات آتی

- تبیین کامل مدل مدیریت استراتژیک برای مساجد به عنوان NGO ؛
- طراحی کارگاه آموزشی برای آموزش مدل مدیریت استراتژیک به دست‌اندرکاران مساجد به خصوص ائمه جماعات؛
- طراحی کارگاه آموزشی برای تقویت مهارت‌های «رهبری» در ائمه جماعات؛
- طراحی مدل ساختار شبکه جامع مساجد به عنوان يك شبکه NGO در کشور.

منابع و مأخذ

- «انقلاب اسلامی ایران یا نهضت مسجد»، مصاحبه با دکتر محمدیان، ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره ۷۱، آبان ۱۳۸۲ ش .
- «من يك لیبرال محافظه کارم» گفت‌وگو با سید جواد طباطبایی، روزنامه‌ی شرق، ویژه‌نامه‌ی نوروز ۱۳۸۳ .
- «مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم».
- «مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب» مجله‌ی زائر، شماره‌ی ۷۰، مرداد ۱۳۷۹ ش .
- آذر، عادل و مؤمنی، منصور (۱۳۸۰ ش)، «آمار و کاربرد آن در مدیریت»، جلد دوم، تهران، انتشارات سمت.
- باقی، عماد الدین، و همکاران (۱۳۸۱ ش)، «پرستشگاه در عهد سنت و تجدد»، مجموعه مقالات، تهران، نشر سرایی.
- شکوهی، فاطمه، «بررسی عملکرد آموزشی مساجد» ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره‌ی ۷۱، آبان ۱۳۸۲ ش .
- قوچانی، محمد (۱۳۷۹ ش)، «یقه سفیدها» (جامعه‌شناسی نهادهای مدنی در ایران)، تهران، انتشارات نقش و نگار.
- قوچانی، محمد، «رساله‌ی فیلسوف تنها» (معرفی آخرین کتاب سید جواد طباطبایی)، روزنامه‌ی شرق، ۱۳۸۱/۲/۶ ش .
- نظری، مرتضی، «مساجد، جامعه جوان ما و ضرورت توجه بیشتر».
- هسلین، فرانسیس و دیگران (۱۳۷۸ ش)، «سازمان فردا»، جلد دوم، ترجمه امینی، فضل الله، تهران، انتشارات فرا.